

DE ONDERZOEKENDE DOCENT

WILLEN
BEGRIJPEN
EN VERKLAREN
HOE IETS
ZIT OF
WERKT

Klinkende klasse(n)

Symposium Docent Muziek

Over de rol van muziek
docenten in het primair onderwijs

Conservatorium Maastricht

Vrijdag 9 maart 2018

conservatoriummaastricht.nl

ZU
YD

ONDERNEMING OP KUNSTGEBIED

IDEALE BIJSCHOLING TEKENEN & SCHILDEREN

Bijbscholing op academisch niveau in de vorm van specifieke lessen
en workshops van ervaren kunstenaars-docenten in Groningen

ONDERNEMINGOPKUNSTGEBIED@GMAIL.COM

06-34 38 98 20

WWW.FACEBOOK.COM/ONDERNEMINGOPKUNSTGEBIED

WWW.ONDERNEMINGOPKUNSTGEBIED.NL

Ben jij goed in het stellen van de juiste vragen?

Ben jij een creatieve en vakbekwame docent, die graag met vakinhoud en toetsing bezig is? En ben je goed in het stellen van de juiste vragen? Dan is meewerken aan de constructie van Centrale toetsen en examens misschien iets voor jou. Wij maken deze toetsen en examens in opdracht van het College van Toetsen en Examens (het CvTE).

Per 1 augustus zoeken wij docenten die beschikbaar zijn voor de constructiegroep van Centrale toetsen en examens voor **beeldende vakken vmbo (papier)**.

Wat vragen wij van jou?

Je hebt als docent recente onderwijservaring in het schooltype waarvoor het examen/de toets gemaakt wordt en (voor examens) ervaring met examenklassen/ geeft bij voorkeur les in examenklassen. Je beschikt over gedegen vakkennis en je hebt ervaring met Word. Docenten die meewerken aan een schoolboekmethode, komen niet in aanmerking.

Informatie en reageren

Wil je meer informatie en/of heb je interesse? Kijk dan op **www.cito.nl** en reageer uiterlijk 28 februari.

VRAGEN STELLEN IS CRUCIAAL

Foto: ArtEZ Art & Design / Fine Art. Werk: Alicia Framis, hoofdgebouw
BEAR Arnhem

Hebben jullie hem al gespot? Naast de reguliere vakidioten, verdwaalde artistiekelingen, frikken en socio-zielenknijpers loopt er sinds kort een nieuw type leraar rond in de kunstklassen: de onderzoekende docent....

Er waren voortekenen hoor. De CKV vernieuwing die dit schooljaar ingevoerd wordt is er zo eentje. Sommigen onder ons geven nu wat extra gas en zijn zich aan het bijscholen.

Want onze leerlingen, en wij dus ook, moeten onderzoekvaardig zijn. Dat we als leraar al onderzoek deden wordt soms vergeten. Onze vakbekwaamheid bij houden - het geheel van praktische en theoretische kennis om ons vak goed te kunnen doceren - is een serieuze zaak. Dus we graasden door vakliteratuur en dansten, wat stijfjes in de heupen, de electric boogaloo. We wilden geen kniesoor zijn en probeerden oprecht geïnteresseerd naar atonale composities te luisteren en tijdens de schoolvakantie lieten familie en vrienden zich plichtsgetrouw meeslepen naar het museum. Op zaterdagavond zaten we te knikkebollen tijdens Abstract: The Art of Design. Zelfs Netflix kon ons niet van ons geliefde vak weghouden.

We zouden het niet anders willen. Want ons vakgebied is oneindig mooi, complex en interessant en het cliché blijft waar: je raakt nooit uitgekeken of uitgeleerd. Naast gedegen vaktheorie vraagt educatie- en kunstpraktijk echter ook om reflectie. Ik bedoel dan het vermogen om begrip van kunst en kunstvak te

ontwikkelen dat de eigen invulling van het métier overstijgt. Het gaat dan om de intellectuele bagage waarmee de kunstvakdocent zijn onderwijspraktijk in heden en verleden kan duiden en in een (cultureel, historisch, technologisch en ecologisch) perspectief weet te plaatsen. De docent is er niet langer op uit om een schat aan kennis over te dragen, dat kan Google immers ook.

Het thema van deze Kunstzone, *De onderzoekende docent*, sluit aan bij de opvattingen van een *golden oldie* zoals filosoof Donald Schön. Volgens hem is de kern van artistiekeit en ambachtelijkheid de manier waarop men in dialoog raakt met de problematische praktijksituatie. Daarbij doet de leraar een beroep op vaardigheden die we doorgaans samenvatten onder het begrip intuïtie: patroonherkenning, mentale simulatie, nuancedetectie, anomalieherkenning, analoog en metaforisch denken en improvisatie. De wijze waarop we die mentale dialoog in gang zetten en aan de gang houden noemt hij *Reflection in Action*.

Wij bij Kunstzone zien dan vooral de docenten voor ons die weten wie ze zijn en waar ze staan, die hun vakpraktijk kunnen contextualiseren en positioneren. Dus wat ons betreft geen ideologische of cerebrale vergezichten die losgezongen zijn van de praktijk, maar leraren die (zelf)kennis koppelen aan een permanente onderzoekende houding. Dat levert namelijk een reflectief docentschap op.

Judith

JUDITH BOESSEN

Hoofdredacteur Kunstzone

THEMA

DE ONDERZOEKENDE DOCENT

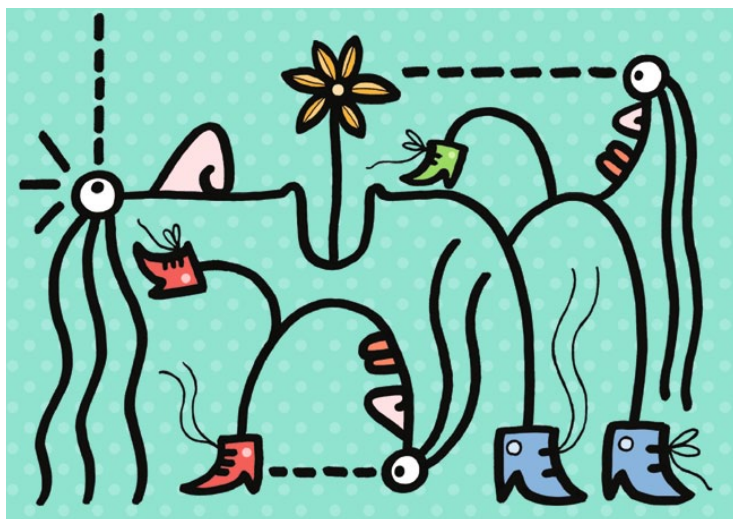
- 19 Intro: **Partners in crime**
- 20 No School
Het einde van het schoolse denken
- 26 Ruimte voor en door creativiteit
- 29 Crafting Wearables
- 30 Agents of Change
'If art is to change the world, then artists must become agents of change'
- 33 De Music Paint Machine
- 36 Het eigene in CKV-onderzoek
- 40 De waarde van onderzoek **in de opleiding Docent Muziek**
- 43 De ontregeling voorbij
Drie transities in de techno-sociale klas
- 46 MAD onder de loop
Ervaringen met de

- leergang Onderzoek en Onderwijsontwikkeling
- 47 Coda: **Translatio, imitatio en aemulatio**

ALGEMEEN

- 08 Interactieve kunstkritiek
Amateurrecensenten stimuleren debat
- 12 Persoonsvorming en de school
- 14 Ont-moeting met Lucas De Man
- 18 Dialoog met kunst
- 48 Rondleiden is een vak
- 52 Dans in beweeglijk Brazilië
- 55 Interdisciplinair samenwerken
Verweven en onderling afhankelijk
- 58 Cultuur deel je

19

Thema

Intro: Wat doet een onderzoekende docent? Die stelt vragen en neemt niets voor lief, ook niet de inhoud van dit Kunstzone-thema.

12

Algemeen

Hoe kan persoonsvorming in het kunstcurriculum verweven worden?

18

Algemeen

Redacteur Paul van der Heijden testte de methodiek Art Based Learning in het Rijksmuseum met leerlingen Kunst Algemeen.

20

Thema

Jeroen Lutters: 'Zo kan de school uitgroeien tot een van de belangrijkste wicked problems van de 21e eeuw'

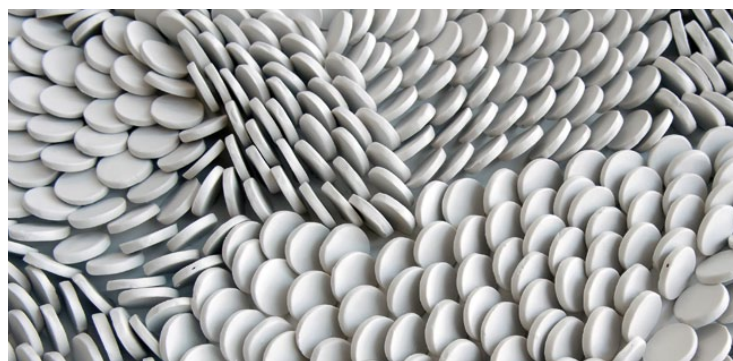
Thema

Op welke manier voedt kunst onze verbeeldingskracht en hoe vertalen we dit naar het basisonderwijs?

RUBRIEKEN & COLUMNS

03 Redactioneel	50 Weerwerk: Gamer
06 Beeldreportage: Randy	59 De afzwaai: Aad de Been
13 Leer mij kennen: Leontien Apekrom	60 Beeldreportage: Skin colors
17 Krassen	62 Gespot: Boeksignalementen
24 Beeldreportage: Lory Stuurman	63 Recensies
28 De Canon van Rop	64 Actief met CKV
34 Centerfold: Wouter van de Koot	66 Lidstaat
42 Buitenkijk: Johannes Visser	66 Helpdesk VLS/VONKC
	67 Colofon

36

Thema

DOSSIER: Janeke Wienk en Emiel Copini zetten uiteen hoe kunsteigen onderzoek in het nieuwe CKV eruit zou kunnen zien.

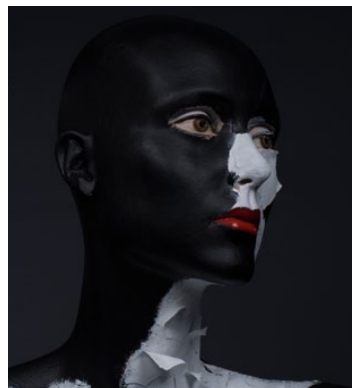
52

Algemeen

Laura Kool zoekt naar goede danseducatiepraktijken in Brazilië. 'Stilzitten is geen optie tijdens de kindervoorstelling van dit dansgezelschap.'

60

Beeldreportage

'You can always change your inside, but never your outside'

64

Rubriek

Actief met CKV

ROBIN DE PUY

RANDY

In mei 2015 begint Robin de Puy aan een reis door Amerika. Zij doorkruist het land om bijzondere, karakteristieke koppen vast te leggen. Vrouwen, mannen en kinderen die zij toevallig op haar weg tegenkomt.

RANDY is een intiem portret van een jongen die opgroeit in het kleine, afgelegen casinostadje Ely, Nevada. In het Bonnefantenmuseum presenteert Robin de Puy dit portret in de vorm van een installatie die bestaat uit foto en film.

[www.bonnefanten.nl/
nl/tentoonstellingen/
programma_2017/robin_de_puy](http://www.bonnefanten.nl/nl/tentoonstellingen/programma_2017/robin_de_puy)

Te zien van **26.01.2018 - 13.05.2018**

1. © Robin de Puy, Randy, 2016
2. © Robin de Puy, Austin & Randy, 2016

AMATEURRECENSENTEN STIMULEREN DEBAT

Terwijl kunstkritiek tegenwoordig steeds minder ruimte krijgt in kranten of tijdschriften biedt het internet zowel ruimte als nieuwe mogelijkheden voor recensies. Het publiek kan online ook zijn opvattingen publiceren. In de televisiekritiek is dat duidelijk zichtbaar. Onderzoek laat zien hoe professional en amateur daar bijdragen aan het kritisch debat.

'Kunstkritiek is in beweging en slaat op het internet zijn vleugels uit in een veelheid van vormen, van vlog en blog tot podcast en tweet', stelt Ineke van Hamersveld in Boekman 106. Over de consequenties van deze digitalisering lopen de meningen nogal uiteen. Scherz maakte voor tijdschrift *Rekto: verso* een overzicht van de meest aansprekende nieuwe vormen van kunstkritiek: multimediale betogen waarin tekst en beeld elkaar aanvullen. Wouter Hillaert, ook van *Rekto: verso*, stelde dat de toekomst van kritiek in deze multimediale vorm ligt, vooral omdat de kunsten steeds meer multidisciplinair zijn. Maar er werd ook opgemerkt dat dergelijke digitale kritieken de aandacht van de lezers niet vasthouden. Foto's, hyperlinks, video en geluidsfragmenten zouden hen afleiden van de kritische duiding van kunst.

CONCURRENTIE

Lezers kunnen desondanks juist meer betrokken zijn bij discussies over kunst die op het internet plaatsvinden, doordat zij online zelf ook als criticus kunnen optreden. Door veel auteurs wordt echter met gemengde gevoelens

gereageerd op de opmars van het publiek als producent van kritieken. Om te beginnen betekent 'lezersparticipatie' of 'burgerjournalistiek' extra concurrentie voor de professionele recensent. De amateurrecensies vragen immers óók om de aandacht van lezers en overstemmen in veel gevallen, dankzij de werking van algoritmes van sociale en nieuwsmedia de meningen die er 'echt toe doen'. Daarnaast vreest men dat de amateurcritici niet in staat zijn het blikveld van hun medecultuurconsumenten te verruimen, terwijl dat voor anderen essentieel is voor kunstkritiek. Bovendien denkt men dat het publiek te weinig kennis en expertise in huis heeft om vernieuwing in de kunsten op te merken en te duiden. Om een waardevolle amateurkritiek tot stand te brengen is het volgens hen dan ook noodzakelijk deze publieksreacties te monitoren en modereren.

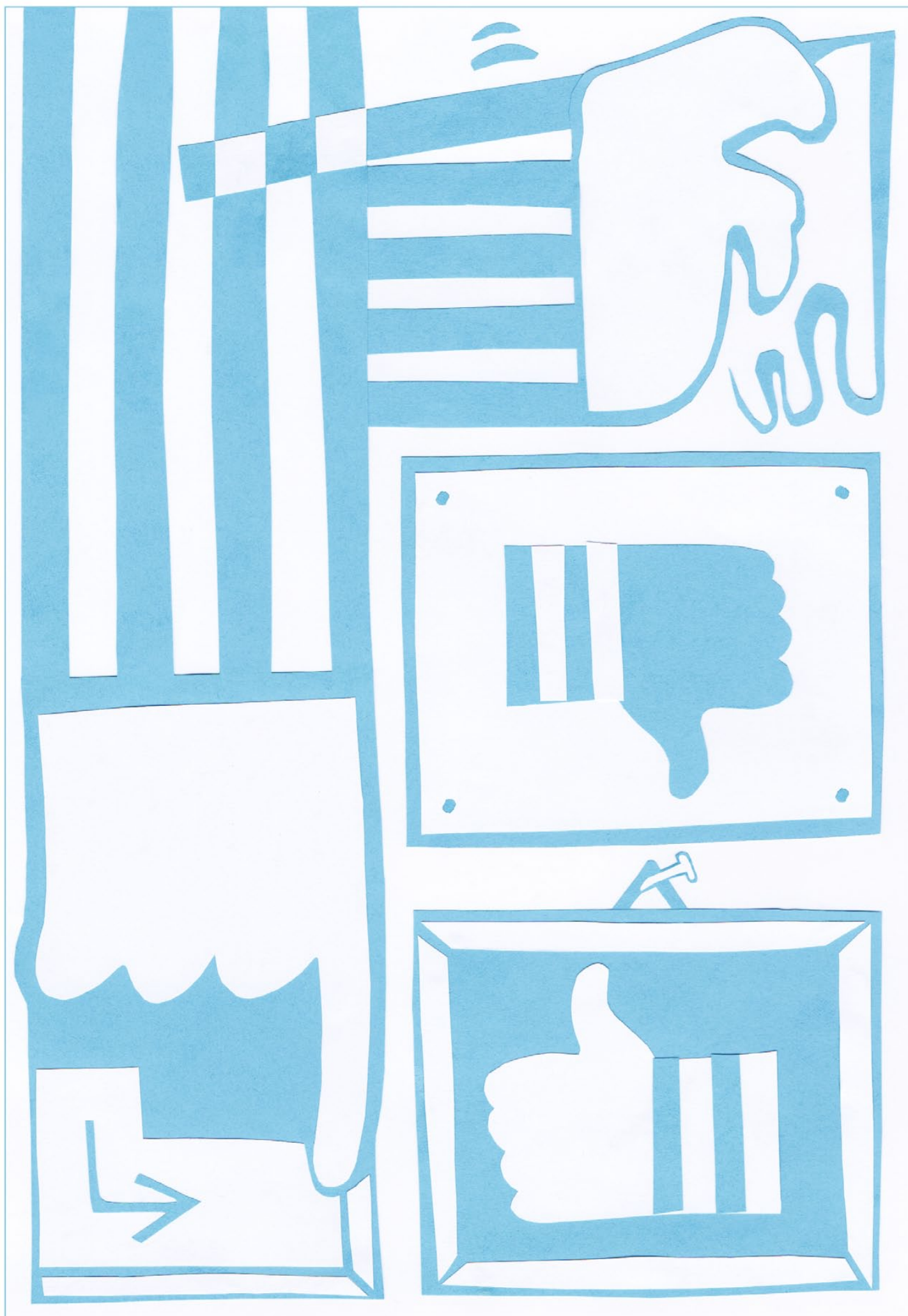
TELEVISIEKRITIEK

Waardevol of niet, de inbreng van zowel professionals als amateurs is kenmerkend voor de nieuwe kunstkritiek. Deze trend is vooral in de televisiesector opvallend.

Waar kritieken in andere sectoren langzaam maar zeker online zijn gegaan, hebben tv-recensies als vanzelf hun thuishaven op het web gevonden. Een digitaal platform met flexibele en snelle publicatiemogelijkheden komt bijzonder van pas bij het recenseren van televisieprogramma's. En wanneer de criticus de recensie heeft geschreven, biedt het internet de mogelijkheid deze direct te publiceren.

Dat wordt door tv-makers overigens niet altijd gewaardeerd omdat zo een oordeel wordt geveld over een fragment van een verhaal - zoals één aflevering - dat in feite nog doorloopt gedurende de rest van het seizoen. Anderen menen dat die snelheid, samen met hybride presentatievormen als videofragmenten, gifs en tweets een momentum creëert voor vernieuwende, verrassende televisiekritiek.

Digitalisering van televisiekritiek betekent dat publieksreacties ook een rol (gaan) spelen. Meer dan in andere disciplines hebben amateurs in de televisiekritiek de hedendaagse, professionele recensies mede vormgegeven. Volgens Niels Post in *Kunstlicht*

“AMATEURCRITICI PRESENTEREN HUN OORDEEL EXPLICIET, OF DAT NU WEL OF NIET POSITIEF IS”

DE OVERWINNING VAN DE AMATEUR: MISTER MOTLEY

AUTEUR: JUDITH BOESSEN

Dat de burgerjournalistiek in opmars is laat een kunstplatform als Mister Motley goed zien. Mister Motley werd zo'n vijftien jaar geleden door Hanne Hagens opgezet als papieren tijdschrift en toen de subsidies in 2012 opdroogden, hervormd tot een online kunstplatform. Mister Motley is het grootste forum op dit gebied in Nederland met meer dan 24.000 individuele websitebezoekers per maand en meer dan 20.000 social media volgers. Het redactieteam is klein en stuurt de zeven thema's van Motley aan: *Art & Everyday Life*, *Salon*, *Tendens*, *How to Live*, *Chronotopia* en het radioprogramma *Kunst is Lang*. Alle content is gratis toegankelijk voor iedereen.

De artikelen worden geschreven door kunstenaars, startende recensenten, afgestudeerden van kunstacademies en kunstdocenten, maar ook wetenschappers, professionele tekstschrijvers en journalisten werken eraan mee. Mister Motley wordt in het professionele kunstcircuit gezien als een belangrijke speler die smaak geeft aan het discours over hedendaagse kunst en dat verbindt aan het dagelijkse leven.

heeft een dergelijke bottom-up ontwikkeling van nieuwe recensiepraktijken op internet vaak meer kans van slagen dan top-down vernieuwing. In de televisiesector is het daarom niet de vraag hoe lezersparticipatie het beste door professionele redacteuren of recensenten kan worden gefaciliteerd, maar op welke manier de professionals zich nestelen tussen de amateurcritici.

TRENDS IN DE KRITISCHE RECENSIES VAN TELEVISIEDRAMA

Ondanks die gemengde gevoelens over positie en waarde van amateurcritici is er weinig bekend over hun rol in de praktijk. In de televisiekritiek nodigt

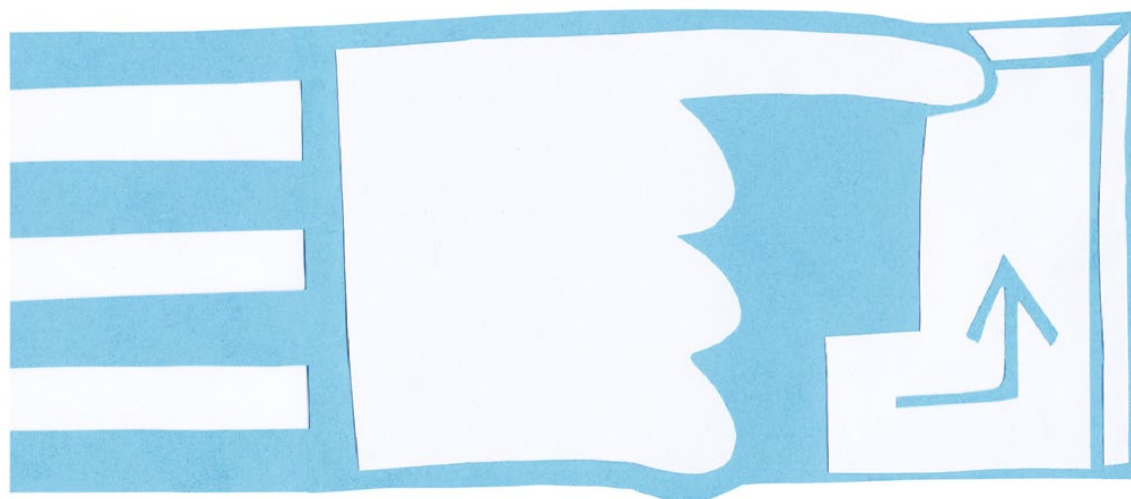
uitgegroeid tot een professionele (en commerciële) website over tal van televisieseries. Redacteuren, recensenten en bezoekers kunnen er eenvoudig en snel met elkaar in gesprek raken dankzij een geïntegreerde reactiefunctie. Nadat professionele recensies zijn gepubliceerd, plaatsen bezoekers hun reacties.

Om te zien hoe professionele en amateurkritieken zich tot elkaar verhouden, onderzocht ik criteria en perspectieven in 67 recensies en 65 publieksreacties op afleveringen van *Grey's Anatomy*, *The Good Wife* en *Elementary*. Mijn vraag daarbij was: wat zijn de trends in de kritische recensies van televisiedrama?

interessante personages en hun onderlinge relaties. Beide verwachten humor, spanning en vernieuwing in verhaallijnen te zien.

Zowel professionals als amateurs blijken veel van de series goed te hebben bekeken. Zij hebben kennis van de personages, weten precies wat er eerder is gebeurd en zijn goed geïnformeerd over het (lopende) productieproces. Kortom: professionals en amateurs zijn noch door gekozen criteria, noch op basis van expertise te onderscheiden.

Een tweedeling wordt pas zichtbaar wanneer de gehanteerde perspectieven nader worden bekeken. Kenmerkend voor de

de zichtbaarheid van zowel professionele als amateurrecensies uit tot onderzoek naar hun rolverdeling. Ik onderzocht daartoe de populaire, interactieve website *TVfanatic* (www.tvfanatic.com). Deze website was oorspronkelijk een fansite van de dramaserie *Grey's Anatomy*, maar is

PROF VERSUS PUBLIEK

De onderzoeksresultaten tonen zowel verschillen als overeenkomsten tussen professionele recensies en publieksreacties. Beide partijen baseren zich op criteria die betrekking hebben op sympathieke, begrijpelijke en

professionele recensie blijkt de - impliciete - suggestie van een oordeel. Critici presenteren hun betoog als een samenvatting, maar bespreken alleen die gebeurtenissen die zij noemenswaardig achten. Bovendien wekken deze recensenten de suggestie van

een dialoog of een collectieve beoordeling door in hun recensie vragen aan het publiek te stellen. Bijvoorbeeld in een recensie van *Grey's Anatomy*: 'I'm stoked for the changes that are coming to the new Grey Sloan Memorial Hospital. How about you?' De professionals suggereren daarmee in feite een oordeel tussen de regels door, in afwachting van de mening van het lezerspubliek.

Voor de publieksreacties is een expressieve beoordeling typerend. Amateurcritici presenteren hun oordeel expliciet, of dat nu wel of niet positief is. De beoordelingen zijn vaak opsommingen van plus en minpunten, voorzien van een korte toelichting. Waar professionele critici vragen stellen aan de lezers, starten amateurcritici discussies over de kwaliteit in televisiedrama door anderen aan te spreken of zelfs te corrigeren. Een bezoeker schrijft bijvoorbeeld in reactie op een ander: 'the writing is not stinking (...) it's not bad at all. The stories are being handled well.' Amateurcritici beantwoorden vragen, maar beargumenteren en verdedigen ook hun mening wanneer ze dat nodig achten.

KRITIEKEN COMPLEMENTAIR

Professionele kunstkritieken

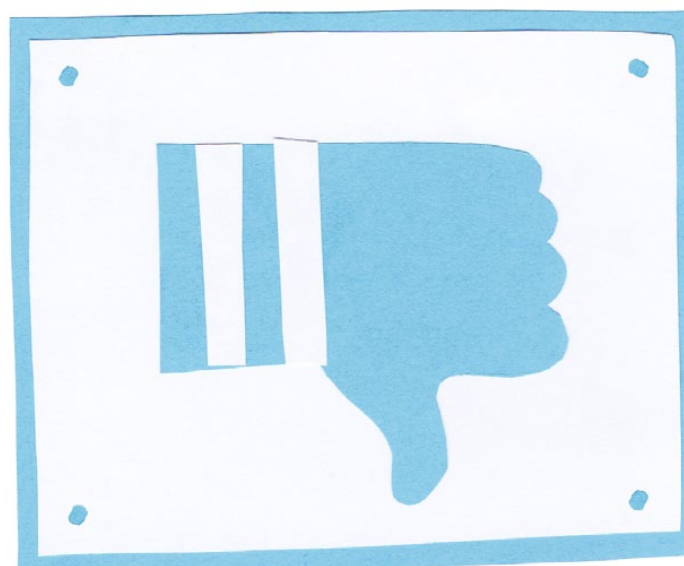
hebben op dit moment op het internet slechts een gedeeld podium, naast publieksreacties. Online bepalen bovendien algoritmes van zoekmachines, nieuwsmidia en sociale media welke kritieken door het publiek (kunnen) worden opgemerkt, waardoor de expert overstemd kan worden door het publiek.

Deze professionele en amateurcritici hebben verschillende benaderingen, zo blijkt uit mijn onderzoek naar televisierecensies. Juist daarom kunnen de kritieken als complementair worden beschouwd; de professional geeft een voorzet voor het debat,

de amateurcritici faciliteren de daadwerkelijke discussie. Hoewel de tendens onder professionals is dat van publieksreacties in het algemeen geen waardevolle bijdrage aan kunstkritiek wordt verwacht, vervullen de amateurs hun rol als recensent met kennis van televisiedrama. Onderzoek naar televisie en filmkritiek laat zien dat professionals in reactie op de amateurs voor een toegankelijker benadering gaan kiezen. Publiek en experts kiezen hun woorden in reactie op de andere partij. In dit overkoepelende debat over de rolverdeling schuilt de interactieve kunstkritiek. ●

*Dit artikel is een ingekorte en bewerkte versie van het gelijknamige artikel van Kimberley van Aart in **Trends in kunst en cultuur boekman extra** (maart 2016).*

Kimberly van Aart is onderzoeker bij de Boekmanstichting en redacteur van *Boekman*

MEER LEZEN?

- Aart, K. van (2014) *Convergerend discours: een onderzoek naar de evaluatie van dramaserieën en de legitimering van het genre*. Masterscriptie Kunst en Cultuur wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Kersten, A. (2013) *Terms of enjoyment: film classification and critics' discourse in comparative perspective*. Rotterdam: Erasmus Research
- www.rektoverso.be/
- <http://e-tcetera.be/>
- www.boekman.nl/producten/boekman-boekman-106-de-nieuwe-kunstkritiek

PERSOONSVORMING EN DE SCHOOL

Persoonsvorming is één van de drie hoofddoelen voor het toekomstig

funderend onderwijs. Het is dan ook logisch en zelfs essentieel dat dit doel wordt verweven in het kunstcurriculum. Op welke manier, is dan natuurlijk de vraag. Dit artikel vormt de eerste van een reeks van vier waarin het begrip persoonsvorming in relatie tot kunstonderwijs allengs verder wordt uitgediept.

Kennisontwikkeling, maatschappelijke vorming en persoonsvorming zijn de drie hoofddoelen van het onderwijs. Het toenmalige Platform Onderwijs 2032 vindt het niet alleen belangrijk dat er tussen deze drie meer evenwicht komt, maar ook dat persoonsvorming in toekomstgericht onderwijs meer nadruk krijgt dan nu het geval is.

ACTUEEL PERSPECTIEF

Persoonsvorming wil volgens het Platform zeggen dat leerlingen 'op een gepaste manier vorm leren geven aan hun emoties en rekening houden met de positie, de belangen en de gevoelens van anderen'. Het omschrijft de school van de toekomst als een belangrijke vormende omgeving en oefenplaats. Die toekomstige school draagt bij aan de identiteitsontwikkeling van leerlingen, helpt hen na te denken over hun persoonlijke drijfveren en ambities. Vragen als: 'Wie ben ik?', 'Wie wil ik worden?', 'Wat vind ik belangrijk?' en 'Hoe wil ik omgaan met anderen?' staan dan centraal.

Persoonsvorming moet, zegt het Platform, gestalte krijgen in het hele onderwijsaanbod en vraagt om onderwijs dat betekenisvol is voor de leerlingen. Onderwijs dat hen uitnodigt vragen te stellen, ondernemend en flexibel te zijn en verantwoordelijkheid te nemen. 'Persoonsvormend onderwijs motiveert en

vormt de leerlingen in brede zin, sluit aan bij wat hen aanspreekt, maar verbreedt tegelijkertijd hun horizon'.

PASSEND EN UITVOERBAAR

Persoonsvorming blijkt lastig te definiëren, ook door degenen die destijds direct met het Platform 2032 te maken hadden. Zo zei Platformvoorzitter Paul Schnabel: 'Het gaat erom dat we leerlingen vaardig, aardig en waardig afleveren' en staatssecretaris Dekker: 'Onderwijs is niet alleen feiten en skills aanleren, het is méér'. Maar wat is - bijvoorbeeld - nu dat 'meer'?

Als we met elkaar in staat zijn om te definiëren wat we onder persoonsvorming verstaan, kunnen we daarna kijken hoe het ontwikkeld kan worden bij de leerlingen. Vanuit de visie van de school, door de docenten en passend bij de leerlingen op de school. Zo wordt het begrip niet alleen tastbaar maar ook uitvoerbaar.

Maar we moeten dan ook de vragen die we leerlingen willen stellen, aan onszelf als docent en als schoolorganisatie stellen. 'Wat vind ik belangrijk?' en: 'Hoe wil ik omgaan met anderen?' Dat zijn spannende, persoonlijke vragen. Vragen die uitgesproken opvattingen uitlokken over de plek die persoonsvorming in het onderwijs zou (moeten) krijgen. Een interessantere dialoog kan ik me niet voorstellen. ●

NIEUWSGIERIG GEWORDEN?

- <http://onsonderwijs2032.nl/wp-content/uploads/2016/01/Ons-Onderwijs2032-Eindadvies-januari-2016.pdf>
- <http://downloads.slo.nl/Repository/persoonsvorming-als-curriculaire-uitdaging.pdf>

DE CULTUURSECTOR WEMELT VAN DE DUIZENDPOTEN: ZE ZIJN DOCENT / KUNSTENAAR / ONDERNEMER / VRIJWILLIGER EN HOPPEN VAN PROJECT NAAR PROJECT. KUNSTZONE LEERT ZE KENNEN.

AUTEUR: FLOOR ROOS / FOTO: LEONTIEN APEKROM

LEER MIJ KENNEN

MIJN ACTIVITEITEN

'Ik werk als museumdocent en rondleider voor het Stedelijk Museum Amsterdam en Museum Boijmans van Beuningen. En ik ontwikkel educatieprogramma's en – materialen, in opdracht. Bijvoorbeeld het programma *Ik ben een geboren buitenlander* in het Stedelijk Museum Amsterdam, waarin bovenbouwleerlingen aan de hand van kunstwerken met elkaar in gesprek gaan over migratie. Daarnaast ben ik ook nog vakgroepleider beeldend en docent beeldende kunst bij DONS Opvang B.V. (Doorlopende Ontwikkeling Na School).'

RODE DRAAD

'In mijn werk probeer ik mensen de waarde die kunst in hun leven kan hebben te helpen ontdekken. Door bijvoorbeeld museumbezoekers tijd en ruimte te geven bij een kunstwerk, maar ook door te vragen naar hun opinie. Je mag een kunstwerk gek of vreemd vinden. Interessant is waarom iemand dit vindt. Wat vertelt dat over jou? En welke ervaring heeft een ander met het werk? De bewustwording dat er verschillende manieren zijn om naar de wereld te kijken, daar levert kunsteducatie een waardevolle bijdrage aan vind ik.'

MIJN DRIJFVEER

'Mijn behoefte om te leren over kunst en om zelf werk te maken bracht me naar de HKU en ik koos voor de docentenopleiding omdat het verbindende en sociale element van

lesgeven mij aansprak. Al snel werkte ik voor het Centraal Museum Utrecht als rondleider. Het was beslist een eyeopener dat ik niet per se op een school kon of behoefde te werken.

Vervolgens heb ik, mijn interesse volgend, de Bachelor Kunstgeschiedenis en de Master Museumstudies afgerond.'

MIJN VOORBEELDEN

'In musea wordt steeds meer aandacht besteed aan inclusiviteit, dat wil zeggen de gedachte dat het museum toegankelijk is voor iedereen, ongeacht eventuele beperkingen. Een mooi voorbeeld hiervan is het *Special Guests* programma in het Van Abbemuseum, met ondermeer rondleidingen voor blinde en slechtziende bezoekers die dan kunstwerken mogen aanraken.'

INTERESSANT

'De toenemende aandacht voor vakoverstijgend onderwijs. Je ziet dat op basisscholen kunsteducatie gekoppeld wordt aan vakken als rekenen en taal. Er zijn critici die vinden dat kunsteducatie op zichzelf staat, ik denk dat het juist de manier is om kunst te integreren in het dagelijks leven. Kunst ondersteunt niet alleen een ander vak, omgekeerd ondersteunt het andere vak ook de kunsteducatie.'

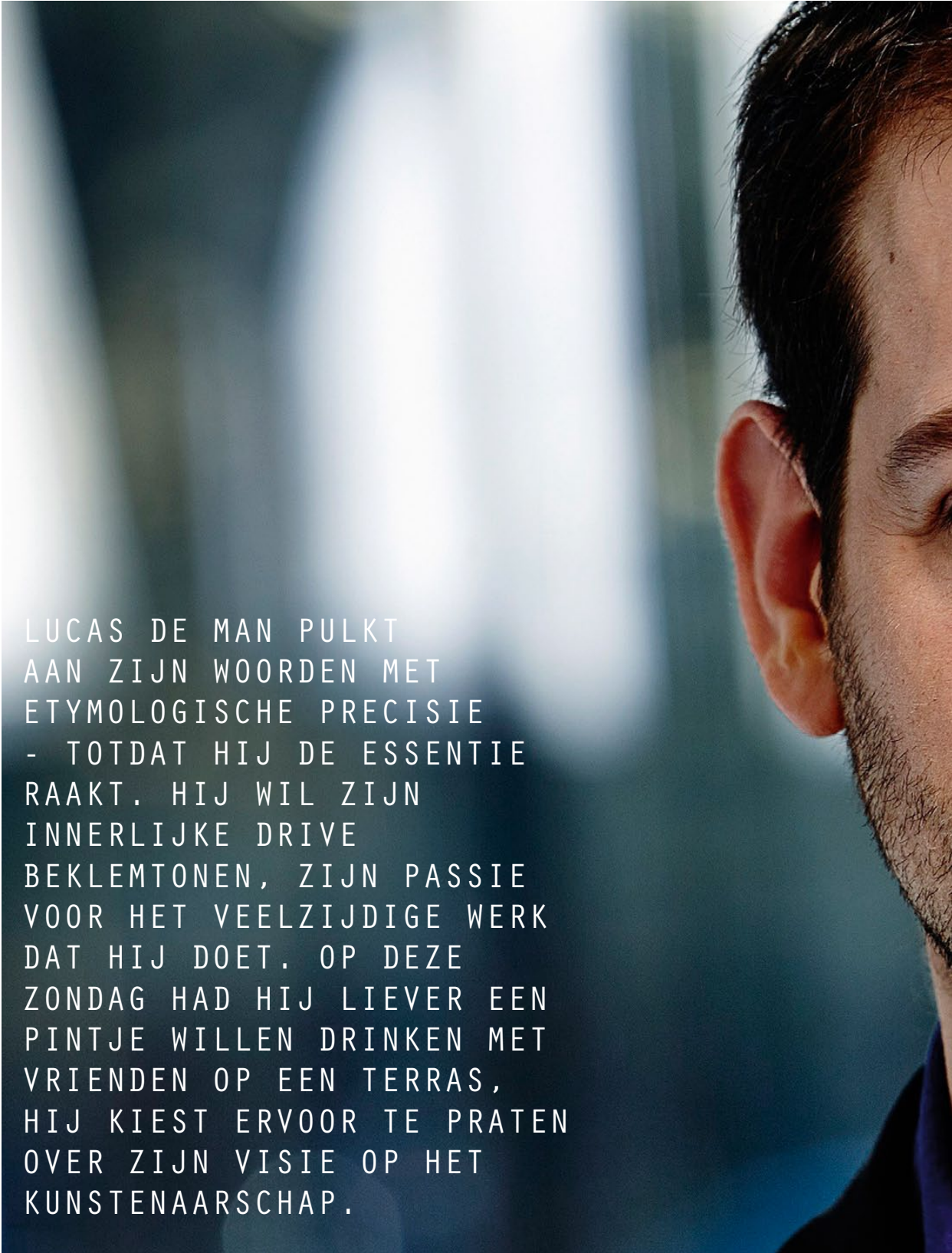
MIJN TIP

'Het is belangrijk dat leerlingen in aanraking worden gebracht met hedendaagse kunst. Vooral met kunstenaars uit eigen omgeving. Er zijn heel veel interessante kunstenaars, letterlijk om de hoek te vinden. Neem Zoro Feigl en Maaïke Schoorel. Je hoeft niet Damien Hirst te heten om interessant te zijn!'

CV LEONTIEN APEKROM (1986)

LEONTIEN APEKROM IS ONTWIKKELAAR VAN KUNSTEDUCATIEVE PROGRAMMA'S / PROJECTLEIDER / MUSEUMDOCENT / RONDLEIDER / VAKGROEPLLEIDER BEELDEND EN VAKDOCENT BEELDEND BIJ DONS OPVANG B.V. AMSTERDAM. OPLEIDINGEN: BACHELOR DOCENT BEELDDE KUNST EN VORMGEVING HKU, BACHELOR KUNSTGESCHIEDENIS EN MASTER MUSEUMSTUDIES UVA / WWW.APEKROM-KUNSTEDUCATIE.NL

ONT-MOETING MET LUCAS DE MAN

LUCAS DE MAN PULKT
AAN ZIJN WOORDEN MET
ETYMOLOGISCHE PRECISIE
- TOTDAT HIJ DE ESSENTIE
RAAKT. HIJ WIL ZIJN
INNERLIJKE DRIVE
BEKLEMTONEN, ZIJN PASSIE
VOOR HET VEELZIJDIGE WERK
DAT HIJ DOET. OP DEZE
ZONDAG HAD HIJ LIEVER EEN
PINTJE WILLEN DRINKEN MET
VRIENDEN OP EEN TERRAS,
HIJ Kiest ERVOOR TE PRATEN
OVER ZIJN VISIE OP HET
KUNSTENAARSHIP.

De Man zit buiten - de ogen verscholen achter een zonnebril - op een veldje voor het onderkomen van Nieuwe Helden. Met een karaf spraakwater binnen handbereik steekt hij van wal. Na zijn studie Germaanse talen in Leuven heeft hij in 2008 de Regie Opleiding in Amsterdam afgerond. 'Ik wilde creëren en grotere teams

kunnen leiden. Ik koos voor Nederland omdat er daar destijds meer geld en mogelijkheden waren. Bovendien zie ik mezelf niet alleen als theatermaker, meer als een creator, theater is maar een derde van wat wij doen.'

De Man doelt met 'wij' op Stichting Nieuwe Helden waar hij artistiek

leider is. Een groep vrienden hielp hem bij de oprichting en geleidelijk aan werken er nu gemiddeld zo'n twintig mensen. De Man: 'Mijn lievelingscitaat is van Picasso: 'het creëren van de omstandigheden om je werk in te kunnen doen is de helft van je genialiteit'. Hoe organiseer je een team waarmee je je beroep kunt

Lucas De Man.

uitoefenen en dat je bovendien in staat stelt jezelf te kunnen zijn? Dat maakt allemaal deel uit van je talent.'

NIET WETEN

'Als kunstenaar vertel je meestal eenzelfde verhaal, existentieel, filosofisch. Ik gebruik kleinere verhalen om daar nuances, andere

vormen of mogelijkheden aan toe te voegen. Mijn verhaal geeft de kracht van het niet weten weer, wat tot ontmoetingen leidt: momenten van niet moeten. Niet weten maakt bang, maar is wel het enige dat ons als mensen bindt. We worden hier geboren en verder weten we het niet. Het is niet onze taak als kunstenaar

om alles kapot te maken of om te entertainen of te sussen. Als kunstenaars zullen we ook niet zeggen dat alles is zoals het hoort, we proberen juist mensen te betrekken in hun kwetsbaarheid, twijfels en angst. We erkennen namelijk die angst en geven het een prikkelende vorm. Zo maak je het publiek er deelgenoot van en

“NIET WETEN MAAKT BANG, MAAR IS WEL HET ENIGE DAT ON S ALS MENSEN BINDT”

kan het een plek krijgen. En kun je weer positief in je energie staan. Daarom is kunst heel belangrijk.’

SCHIJT HEBBEN

‘Cultuurlessen zijn er vooral om kinderen te zeggen dat je ook fouten mag maken. Dat je jezelf mag zijn. Dat is natuurlijk heel moeilijk, want docenten in kunstonderwijs zijn evenveel regeltjes aan het volgen als de andere leerkrachten. Je zegt tegen de kinderen ‘zus en zo moet je studeren en binnen de lijntjes kleuren’, terwijl iedereen waar we naar opkijken, dat niet gedaan heeft. Leerkrachten die bezig zijn met kunst in het onderwijs zouden getraind moeten worden in hoe je elk kind afzonderlijk stimuleert in zijn of haar expressie. Het is niet de bedoeling dat elke leerling de beste toneelspeler of de beste schilder wordt. Dat is vakmanschap en daaruit bestaat de helft van je lessen. In de andere helft moet je op een professionele manier schijt leren hebben, want dat is de reden waarom je een kunstvak hebt op school. De zelfverzekerdheid krijgen over wie je bent. Dat de kinderen minstens 1 uur in de week krijgen waarin ze niet moeten zitten klooiën, maar waarin ze eindelijk leren wat ze nu eigenlijk denken, wat ze vinden en waarin ze nu zouden...’

‘Stel dat de opdracht is: Vertel wie jij bent en je mag kiezen hoe je dat doet. Dat je ze allemaal stimuleert in hoe ze dat doen. Dan maakt het niet uit of ze willen vloggen of gangstarappen. Dát moeten we onze kinderen leren. We moeten ze niet zeggen: ‘Zus moet het en zo moet het niet en als je nu dit niet doet dan krijg je straf’... dat werkt gewoon niet. Je moet

de sterke leerlingen stimuleren en de zwakke leerlingen moet je helpen. Dat betekent persoonlijk begeleiden zonder dat het teveel als bijzonder wordt gezien. De middelmatige leerling kun je een beetje duwen en trekken. Maar als je die hele goede leerling niet loslaat en die hele zwakke niet heel goed begeleidt vallen ze allebei af om andere redenen. Dan blijft de middelmaat heersen.

Ik denk dat het beroep van leerkrachten wordt onderschat terwijl er wel heel veel verantwoordelijkheid op ze rust. Het probleem is - zeker in het basisonderwijs - dat het een laag gewaardeerd beroep met laaggeschoolde mensen is, terwijl het een hele belangrijke fase is voor de kinderen.’

CONSERVATIEVE KUNSTWERELD

‘Vaak moet ik vechten tegen een soort braafheid, anders dreig ik ook een soort gemiddelde te worden. Dat zie je vaak gebeuren in het theater. Dat is niet slecht, want zulke regisseurs maken mooie stukken maar veroorzaken geen klood. Het gaat er namelijk niet alleen om dat je een mooi toneelstuk maakt, maar dat je iets wil zeggen. En dat moet in alles wat je doet zitten. Niemand kan jou dat leren, het kan alleen maar gestimuleerd worden als het erin zit.

Ik zie veel kunstenaars die eigenlijk heel braaf een beetje kunst doen. Dat is niet interessant. De kunstwereld is conservatief. Ook daar zijn allemaal regels hoe het hoort en niet hoort. Als je naar het theater kijkt, wordt dat nu echt gênant. Er zijn zoveel voorstellingen waarin ik me dood verveel, het is exact zoals

het altijd gaat. Eigenlijk wordt er niets gezegd. Vervolgens zegt de pers: ‘dit was een hele goede voorstelling’. Terwijl mensen die iets proberen en die iets nieuws doen afgekraakt worden. Vooral in deze tijden van crisis. Hoe minder goed het met de wereld gaat hoe conservatiever men is. Echte vrijheid is ongelooflijk hard werken en de gemiddelde mens (dat is ook een overtuiging die ik deel met verschillende hedendaagse filosofen) houdt niet van teveel vrijheid.’

NOODZAAK

‘Mensen die gewoon tevreden zijn met het simpelste, zien misschien wel de esthetische kant van kunst maar hebben er niet veel baat bij. Er zijn ook mensen die vechten met hun demonen of met onzekerheden en twijfels. Zij hebben nood aan kunst. Er zijn veel vormen hoe je kunst kunt maken, door te choqueren, te troosten of te entertainen. In mijn werk kun je bijvoorbeeld al veel verschillende manieren zien.

Ik ben kunstenaar omdat de noodzaak er zit om het te doen. En de ene keer ben je daar blij mee, de andere keer haat je die noodzaak. Mijn streven is niet om gelukkig te worden maar ik snap dat veel mensen dat als hoogste doel hebben. Gelukkig zijn verschilt per mens. Bij de een is het een soort oertevredenheid: ik heb gedaan zoals het hoort. En bij andere mensen is gelukkig zijn dingen te proberen en die lukken dan. Mijn vak als kunstenaar is mijn passie: het “past” bij mij. Ben ik de beste regisseur die er is? Hell no. Ik ben wel de beste Lucas De Man die er is, of daar doe ik keihard mijn best voor.’ ●

MEER WETEN?

Lucas De Man is creator, conceptontwikkelaar, presentator, dagvoorzitter, theatermaker, regisseur. Samen met zakelijk leider Wouter Goedheer is hij oprichter en artistiek leider van Stichting Nieuwe Helden en presentator van het AVROTROS programma Kunstuur. Tot februari 2018 draagt hij de eretitel als stadskunstenaar van Den Bosch, om zijn plannen en ideeën in die stad beter vorm te kunnen geven.

- stichtingnieuwehelden.nl/
- www.avrotros.nl/kunstuur/home/

MIRJAM VAN TILBURG

MIRJAM VAN TILBURG IS PROJECTLEIDER INNOVATIE VO BIJ HET KENNISCENTRUM CULTUUREDUCATIE ROTTERDAM.

“DOOR HAAR
LEERLINGEN
DICHTERBIJ
TE LATEN,
GUNDEN ZE
HAAR GEZAG”

GEZAG

Als beginnend docent was ik niet goed in gezag houden. Jong als ik was probeerde ik dat met duidelijke afspraken voor elkaar te krijgen. Dit zijn hier de regels, dit gaan we doen en dit doen we niet. Ik ontweek vragen over mijn weekendbesteding, mijn plattelandsachtergrond en mijn politieke voorkeur. Ik was op school kunstvakdocent, dus mijn persoonlijke voorkeuren en opvattingen deden er niet toe. Ik probeerde uit alle macht een standaard (kunstvak)docent te zijn. Als een geüniformeerde functie.

Docent Engels Naima Zeypveld van het Rotterdams Vakcollege De Hef vertelde mij dat zij ook zo begonnen was. Ze begreep uit gesprekken met collega's dat ze haar persoonlijke verhaal niet mee moest nemen in haar lessen. Door leerlingen te dichtbij te laten komen zou je macht verliezen. Alsof je je uniform verliest.

In de video *A Swarm of Two, 2017* van *Arnout Mik* zie je twee personen gekleed in overall, kogelvrij vest, met bivakmuts en op legerkistjes, in hun hand een automatisch geweer. Ze lopen door nachtelijke, lege winkelstraten. Aanvankelijk gewoon, maar na een tijdje bewegen ze zich vreemd. Soms zoals een ME-agent zich gedraagt bij terreurdreiging en soms juist als een terrorist die gijzelaars bedreigt. Dat onverwachte gedrag maakt hen nog dreigender dan het 'uniform' dat ze dragen, of het verlies van controle. De video gaat verder. Onder het uniform toont zich plots een kwetsbare huid, een harig been, een persoon. De nachtelijke droomdans eindigt met het afpellen van de uniformen.

Op de school van Zeypveld heeft men inmiddels gekozen voor gezag, in plaats van macht. Naima vertelt leerlingen nu hoe zij haar feestdagen viert, over haar twijfels en over haar successen. En ze merkt dat juist de leerlingen die grote verschillen ervaren tussen de omgangsvormen thuis en op school daar gevoelig voor blijken. Door haar leerlingen dichterbij te laten komen, gunden ze haar gezag.

Meer ervaren collega's hadden mij destijds meteen uit de uniform-docentschap-idee mogen halen. Dan had ik mijn leerlingen verteld over mijn dorp waar geen bus komt, maar wel de fanfare. Dan was er ruimte geweest voor onverwacht gedrag. Dan had ik gelachen om de grappen die ik leuk vond en toch duidelijk kunnen zijn. Afpellen kostte me jaren.

Als jij je jonge collega of stagiaire nu in hun 'uniform-docentschap-illusie' voor de klas ziet staan, tik ze dan even op hun schouder en zeg dat hun persoonlijke verhaal ertoe doet? Dat ME-agenten liever geen onverwachte bewegingen maken, maar docenten meestal wel.

A Swarm of Two, 2017 van Arnout Mik is nog tot 15/04/2018 te zien tijdens de driejaarlijkse tentoonstelling in Oostende <http://www.hetvlot-oostende.be/nl/>

KRASSEN

DIALOOG MET KUNST

Een lezing over de methodiek Art Based Learning (ABL) inspireerde me erg. Tegelijkertijd was ik benieuwd hoe toepasbaar het zou zijn in mijn lessen en culturele activiteiten. Een bezoek aan het Rijksmuseum met leerlingen Kunst Algemeen bood een mooie gelegenheid met ABL te experimenteren.

Bij de eerste van de vier stappen, *het stellen van een vraag*, liep ik meteen al tegen een probleem aan. Leerlingen kregen de opdracht om in hun smartphone een vraag te noteren die voor hen van wezenlijk belang was. Een aantal leerlingen kwam naar me toe: 'Meneer, ik weet echt geen vraag te bedenken.' Sturen kon ik niet, omdat het om een persoonlijke vraag van de leerling zelf moest gaan. Toch hielp het om de vragen concreter voor hen te maken door te vragen waar ze bijvoorbeeld tegenaan lopen, of waar ze nu problemen mee hebben, of op welke kwesties ze graag een antwoord wilden.

OPENBARING

De tweede stap, *het sprekend object*, bleek een stuk

makkelijker te zijn. Ze kozen één kunstwerk uit dat hen aansprak (geen enkele leerling koos overigens de Nachtwacht). De derde stap, *de mogelijke wereld*, was voor mij een openbaring. Ik zag leerlingen wel 15 minuten lang, in een toch drukke omgeving, zeer geconcentreerd naar een kunstwerk kijken. Dat had ik nog niet eerder meegemaakt.

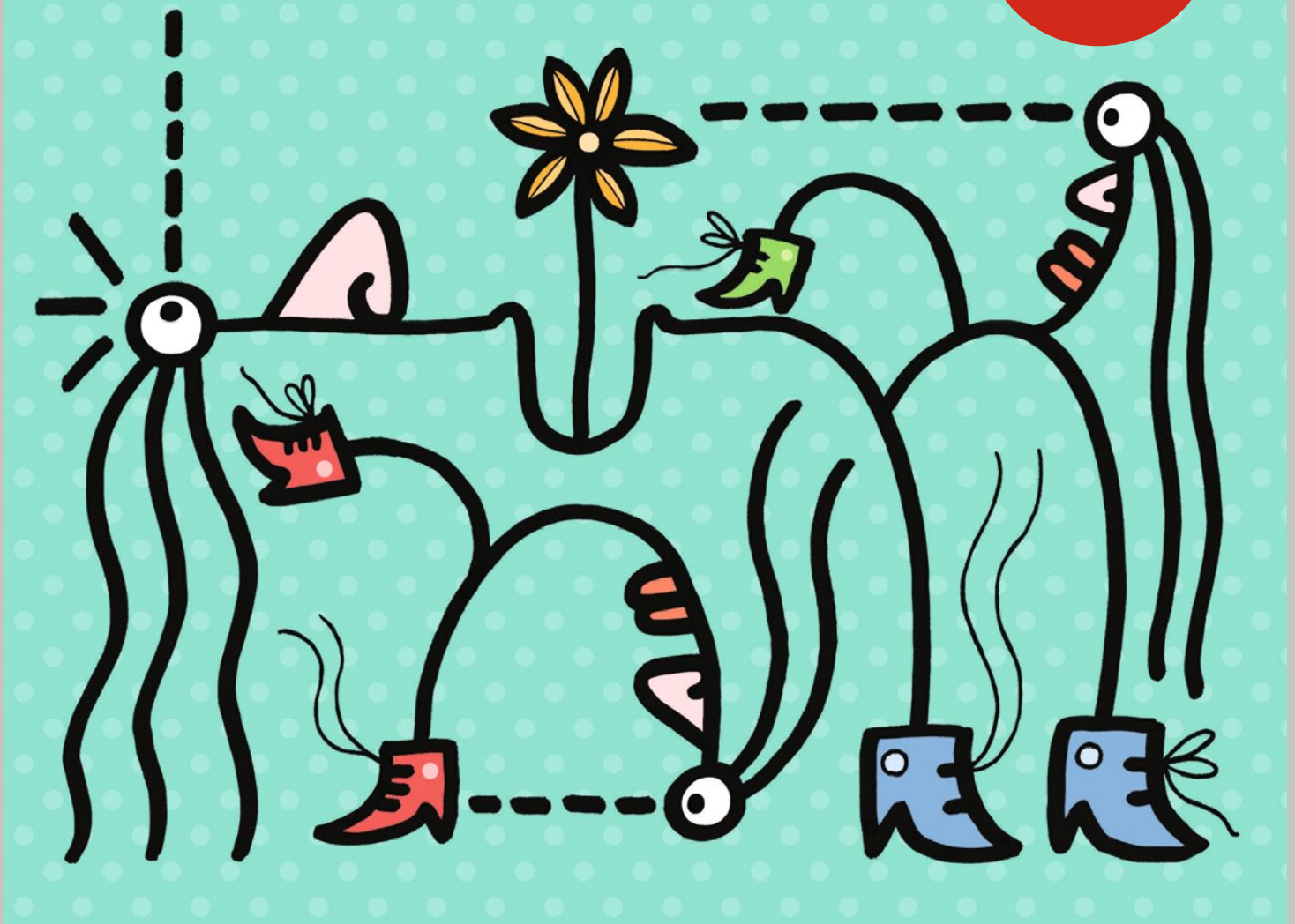
Ze mochten met hun smartphone fragmenten van het gekozen kunstwerk fotograferen of filmen en er teksten bij inspreken of noteren. De leerlingen die hetzelfde werk hadden gekozen bespraken samen hun fantasieën en gedachten bij het werk. 'Kijk hier naar deze prachtige vlinder', zei een leerling bij De Zondeval van Cornelis Cornelisz van Haarlem (1592), 'die zorgt er voor dat alle problemen tussen die twee mensen worden opgelost.' *Het vertellen van het verhaal*, de vierde stap in de ABL-methodiek, was voor hen uiteindelijk niet moeilijk meer.

WAARDEVOLLE DIALOGEN

Een relevante vraag bedenken en via de tweede en derde stap tot een antwoord komen bleek voor de meeste leerlingen erg lastig. Het verband met het museumbezoek wisten ze niet goed te leggen, bovendien zagen ze het nut en de logica er niet direct van in. Desondanks waren ze enthousiast en werd hun verbeelding geprikkeld. De onderlinge dialoog die ontstond over het kunstwerk was boeiend en waardevol.

Dat maakt de ABL-methodiek - zelfs zonder de eerste en vierde stap - interessant voor het onderwijs. Een leerling zei zelfs: 'Dit was de eerste keer dat ik het leuk vond in een museum.' ●

AUTEUR: MARJO VAN HOORN / BEELD: LENNIE STEENBEEK

PARTNERS IN CRIME

Weet u hoe u leerlingen pijnloos van het instituut school kunt verlossen? Deelt u uw pedagogische struikelpartijen in de klas met collega's, of blijft u op een andere manier in evenwicht? Bent u het wel eens moe om aan deze of gene uit te moeten leggen wat kunst of creativiteit is? Hoe pakt u het aan als uw kunstvakcollega's nog altijd geen verbinding tussen henzelf, hun leerlingen en het kunstwerk kunnen leggen? Wat doet u als u vakoverstijgend of interdisciplinair werken als een jungle ziet waardoor u zich enkel met een kapmes een weg kunt banen?

Als u het antwoord op deze vragen weet bent u een docent met (zelf)-kennis. Gepaard aan een onderzoekende houding levert dit reflectief docentschap op. U stelt dan vragen en neemt niets voor lief, ook niet de inhoud van dit Kunstzone-thema *De onderzoekende docent*.

Er zijn drie lagen die dit thema diepgang geven. Zo zijn er de *feitelijke* artikelen die vertellen over ervaringen met onderzoek, zoals van Esther Schaareman en Michiel Berendsen. Dan de *symbolische*, waarin het gaat over kunst en kunsteducatie en het leggen

van betekenisvollere relaties, of waarin toekomst, heden en verleden met elkaar verbonden worden, o.a. in het essay van Jeroen Lutters. En ten slotte de artikelen die het spel van *reflecteren*, *veranderen* en *bezinnen* in de onderwijspraktijk belichten, bijvoorbeeld dat van Emiel Copini.

In sommige gevallen kunnen ze als een samenspel, als confrontatie of zelfs als partners in crime worden gelezen. Niets let u om er met uw collega's - al balancerend - over van gedachten te wisselen.

NO SCHOOL

HET EINDE VAN HET SCHOOLSE DENKEN

Blade Runner 2049 is een hallucinatie van een post-apocalyptische wereld. Ik herinner me nog goed hoe ik in 1982 naar de eerste *Blade Runner* (Original, Ridley Scott) ging - die zich afspeelt in the smog-choked dystopian Los Angeles of 2019. Ik was toen 22. Mijn zoon is nu net zo oud als ik destijds.

Meer dan 35 jaar nadat ik als student cultuurgeschiedenis het origineel zag, nu samen met hem naar de nieuwe Pathé bioscoop, samen voor het enorme IMAX scherm. Dennis Villeneuve's nieuwste film toont in 3D het rijk van de blinde replicant Niander Wallace. De wereld is vervuild, onherbergzaam, gewelddadig, bewoond door uitgebuite mensen (humans) en 'mensvervangers' (replicants).

De replicants worden niet geboren maar gemaakt in wat in de eerste *Blade Runner* wordt aangeduid als de Tyrell Corporation. De hoofdpersoon, K, is niet vrij. Hij is een fixed design, geprogrammeerd. De tragiek van de replicant is dat zijn lot is bepaald. Hij is een functionele unit. Hij kent geen vrijheid. Hij heeft geen eigen biografie. Hij heeft geen toekomst en geen verleden. Hij is een slaaf - uitvoerder. De enige liefdesrelatie die hij heeft is die met zijn hologram. Na bijna drie uur onafgebroken verbazing en verwondering over de voorbijtrekkende beelden realiseer ik me dat deze post-apocalyptische fantasie niet ver weg hoeft te zijn. De val van de Twin Towers (9/11), een druk op de knop, zo snel kan het gaan. De doos van Pandora opent zich, en na een periode van vernietiging en chaos verschijnt een onherbergzaam Mad Max-achtig landschap. We hebben langzaam maar zeker geen tijd meer om te dromen. De realist anno 2018 vraagt zich af hoe we het tij nog kunnen keren. Hoe kunnen we deze ontwikkeling nog tegenhouden? Is er nog hoop?

SCHOOLS DENKEN

Ik hoop dat de stap van de wereld van 2049 naar de schoolpraktijk van 2018 niet te groot is. Laat ik toch maar meteen met de deur in huis vallen, aangezien er in mijn ogen een zekere analogie bestaat tussen de wereld van *Blade Runner* en het onderdrukkende schoolse denken.

Als we ons een moment verplaatsen van de wereld van *Blade Runner 2049* naar een uitvergroete 3D voorstelling van de huidige schoolpraktijk, is er weinig positiefs te melden. Die school lijkt een voorbode van wat ons te wachten staat: het onderwijs gestructureerd als de Tyrell Corporation. De school met zijn verborgen curriculum (een begrip van Ivan Illich waarmee hij verwijst naar de verborgen structuur van het weinig creatieve schoolse denken in de samenleving) is de broedplaats geworden van een aftakelende cultuur. De school die niet op de vrije mens gericht is, maar gegrond is in een achterhaald industrieel systeem.

De belangrijkste taak van de leerling is het leren denken vanuit het 'schools denken'. Een systeem dat hem programmeert als een replicant. Een Android die - in zijn uiterste consequentie - ingezet kan worden in een genadeloos productiesysteem. Scholen (primair, secundair, tertiair) die ogenschijnlijk worden gecontroleerd door democratische mechanismen, maar feitelijk worden gereguleerd door de onzichtbare hand van de overheid. Het curriculum is meer en meer een anoniem en mechanisch gestuurd format. Het bestaat uit

“ZO KAN DE SCHOOL UITGROEIEN TOT EEN VAN DE BELANGRIJKSTE WICKED PROBLEMS VAN DE 21E EEUW”

een vanuit het verleden overgedragen conservatieve kennisbasis. De lessen worden gegeven door ‘bevoegde - meesters’ of ‘mens-vervangers’ die moeten werken volgens een ontoegankelijk gecodeerd curriculum. De didactiek berust op een systeem van impliciete of expliciete manipulaties. Hij die niet mee kan of mee wil komen, wordt via selectieve toetsing automatisch slachtoffer. Degene die geen diploma verwerft wordt het onderwerp van maatschappelijke uitsluiting. Insluiting betekent medeplichtigheid en daarmee een garantie om monddood te worden gemaakt. Scholen zijn op deze manier fabrieken.

Ze dienen de uitbuiting, in plaats van de oplossing van belangrijke maatschappelijke vraagstukken. De grote planetaire vraagstukken, van cruciaal belang voor het voortbestaan van de menselijke soort, worden niet of onvoldoende geadresseerd. De school is een laboratorium geworden waar de mens – leerling en leraar om het even – als een willoos subject, ten dienste van een immoreel systeem, in elkaar wordt gezet. Ieder schoolvak, ook de kunstvakken, dienen dit doel. Zo kan de school uitgroeien tot een van de belangrijkste *wicked problems* van de 21e eeuw. Het wordt tijd dat er een einde komt aan deze geestdodende, onvrije, conservatieve, dysfunctionele machinerie.

Het wordt tijd dat het leren zich bevrijdt uit deze uitbuitende structuur waarvan velen ongelukkig en slechts weinigen gelukkig worden.

NO-SCHOOL DENKEN

Een radicale verandering van de structuur van schools denken naar een cultuur van vrij en creatief denken is de enige kans op een betere toekomst. Een manier van leren die wortelt in wat ik eerder heb aangeduid als ‘De Scheppende Rede’, een manier van denken die vraagt om een systematisch herontwerp van educatie vanuit de gedachte van no-school. Een gedachte die aansluit bij *Deschooling Society* (1971), de beste studie over educatie ooit geschreven, van de hand van de radicaal humanistische filosoof-theoloog Ivan Illich. Illich bevindt zich in deze kritische studie in het centrum van het *no school* denken. Het voert te ver hier nu heel diep op in te gaan maar ik zal voorzichtig wat daarin aangevoerde thema’s uiteenzetten als basis voor ontwerpgericht onderzoek. Vraagstukken die vragen om verantwoordelijke bestuurders die risico’s durven nemen, inventieve onderzoekers met doorzettingsvermogen en bevlogen docenten die theoretische uitgangspunten weten te vertalen in concrete praktijken.

Educatieve setting: Illich benadrukt als eerste het belang van het veranderen van de totale onderwijsset-

ting. Hij beschrijft onderzoek en onderwijs als levende netwerken tussen alle mensen. In het pre-digitale tijdperk spreekt hij al over de functie van interactieve *learning webs*. Hij bedoelt daarmee een rizomatisch netwerk van creatieve relaties. Hij preludeert op een vruchtbare interactieve manier van leren die we in de huidige altermoderne wereld benoemen als *relational aesthetics*. Het systeem van onderwijs en onderzoek dat hij bepleit is geen statische bureaucratie maar een flexibele *adhocratie*. Het is een onderwijscultuur van *shared learning* waaraan iedereen kan deelnemen.

Educatief materiaal: Illich's tweede punt betreft het open onderwijs met een voor iedereen vrije toegang tot onderwijsmateriaal. Het nieuwe onderwijs moet iedereen (de eerste, tweede en derde wereld) toegang geven tot educatieve bronnen en bovendien in de gelegenheid stellen om nieuw materiaal vrijelijk te presenteren. Het is leren in een open dialoog met nieuwe *educational objects*. Belangrijk daarbij is de *peer-matching* tussen vrije creatieve individuen die materiaal inbrengen in een open netwerk. Het aanbod is niet gedifferentieerd of geclassificeerd maar kent een organische multilevel- en interdisciplinaire samenhang. Digitale technieken zijn belangrijk, mits ze dit proces ondersteunen.

Educatieve beweging: Illich's derde punt raakt aan de zogenoemde nomadische vormen van leren. Een manier van onderzoeken en ontdekken die hij omschrijft als een levend *opportunity web*. Dit netwerk kent geen begrenzing in tijd en ruimte, kent dus geen kantooruren of nationale grenzen. Hij spreekt over onderzoek en onderwijs als een vorm van *liberating education* waarin iedereen zijn eigen reis maakt. Vandaag de dag spreken we ook wel over een *roaming academy* met *wandering teachers and learners*. Een omgeving die in zijn openheid de weg vrijmaakt voor nieuwe vormen van creatief denken.

Ivan Illich's thema's zijn de opbrengsten van een intrigerende culturele analyse en een revolutionair educatief design. Het zou interessant zijn dit verder uit te werken in concrete experimenten (bijvoorbeeld aan de hand van het curriculaire spinnenwebmodel van Van den Akker, 2003) met *No School* en *Creativiteit* in het centrum. Contact met de politiek, instellingen, docenten, studenten en leerlingen is daarbij een belangrijke succesfactor. Ondanks de krachtige conservatieve lobby's lijken deze onderwerpen aan te kunnen sluiten bij bestaande progressieve onderzoekagenda's.

SLOT

Deschooling Society (1971) is zo gezien een waarschuwing, maar bovenal een geluid van hoop voor

ArtEZ Graphic Design. Changing yourself

de toekomst. Hoop als de verbeelding van een betere wereld. Een voorbode van een nieuwe weg in educatie, een bevrijding van subtiele onderdrukkende schoolse vormen van denken, een creatief, innovatief en ethisch alternatief voor de *dark ecology* van een post-apocalyptisch 2049.

Fundamenteel onderzoek (s, m, l, xl) over de kansen van open, vrije, creatieve vormen van denken en leren is belangrijk. Toegepast onderzoek, het door trial-and-error omzetten van de theorie in de praktijk, eveneens. Zingevend onderzoek, het scheppen van een waarheidsgetrouw beeld van de tijd waarin wij leven,

ook. In het laatste hoofdstuk van zijn pamflet geeft Ivan Illich de hoop een gezicht: de wedergeboorte van Epimetheus. Epimetheus is de broer van Prometheus die niet alleen maakt, maar ook verantwoordelijkheid neemt voor wat hij maakt. De zachtmoedige Dr. Ana Stelline, kind van Rick Deckard (*Blade Runner*) en Rachael (replicant) is de iconische verbeelding van deze epimethische mens. De allegorie van de na-beschouwer, die niet alleen oog heeft voor het product, maar ook voor wat het doet met de mens en de aarde. De echo van Epimetheus is *No School*. School was het paradigma van de 20e eeuw. *No School* is het paradigma van de 21e eeuw. ●

Jeroen Lutters is cultureel analist en educatief designer. Hij is lector aan ArtEZ University of the Arts, honorary lector aan Windesheim University of Applied Sciences en betrokken bij de oprichting van een no school leerstoel creativiteit.

LORY STUURMAN:

'Wat is gender? Wat betekent gender identiteit? Tijdens mijn studie aan de international Master Artist Educator (iMAE) stelde ik die vragen zowel aan mijzelf als aan mijn modellen.

Deze portretten maken deel uit van een installatie die juli 2017 te zien was tijdens de ArtEZ Finals. Het is mijn bedoeling bewustzijn te creëren over gender en identiteit.'
Meer zien? Kijk dan op <http://picbear.com/lorystuurman.art>

RUIMTE VOOR EN DOOR CREATIVITEIT

Je iets voor stellen dat er niet werkelijk is vergt verbeeldingskracht. Verbeeldingskracht is een van de fundamenteën van creativiteit. Wat kunnen we van kunst leren als het daarom gaat? Op welke manier voedt kunst onze verbeeldingskracht en hoe vertalen we dit naar het basisonderwijs?

“KUNST SCHEPT RUIMTE. DIT IS PRECIES WAT WE IN HET ONDERWIJS KUNNEN LEREN VAN KUNST”

AUTEUR: OLGA POTTERS & SUZAN LUTKE
WERK: ANNETTE WEERTS
BEELD: YURI KEUKENS

Vaak wordt in het onderwijs een link gelegd tussen creativiteit en kunstvakken: ‘Van kunstvakken word je creatief’. Deze automatische koppeling is lang niet altijd op zijn plaats. De kracht van creativiteit en kunst verdient een genuanceerdere vertaling in de onderwijspraktijk. Dat vraagt dan om verduidelijking van de eigenschappen van kunst die ruimte bieden aan de ontwikkeling van creativiteit, los van welk vak of leerdomein.

D21

In de periode 2014-2106 is er door het toenmalige lectoraat Didactiek en Inhoud van de Kunstvakken Windesheim onderzoek gedaan naar de onderwijspraktijk van het basisonderwijs (*Didactiek van de 21e eeuw/designing schools in the age of creativity: D21*). Het richtte zich op relaties tussen kunst-, cultuureducatie, 21e eeuwse vaardigheden en schoolvisie. Juist deze relaties geven mogelijkheden voor een praktische uitwerking in de klas, in het ontwerp van het onderwijs en in het handelen van de leerkracht. Er is in het D21-onderzoek ondermeer gekeken naar basisscholen die 21e eeuwse vaardigheden, creativiteit en kunst- en cultuureducatie - samenhangend - hebben geïmplementeerd in hun curriculum.

WAT ZIJN BELANGRIJKE BOUWSTENEN?

De inzichten die het onderzoek opleverde zijn inmiddels vertaald naar een inspiratieboek voor leerkrachten. Om een curriculum te ontwerpen waarin ruimte ontstaat voor en door creativiteit zijn de volgende aspecten van belang.

Creativiteit gedijt bij een non-conformistische pedagogiek: onderwijs dat inzet op verschillen in leerlingen en leerkrachten. Een voedingsbodem voor creativiteit is de koestering van de uniciteit van het kind. Dit vraagt om openheid in de contacten: tijdens gesprekken, tijdens het luisteren en tijdens observaties. Openheid vraagt vooral een niet oordelende, op groei gerichte houding van de leerkracht.

Creativiteit gedijt bovendien binnen een concentrisch ontwerp van onderwijs. Dat is een ontwerp waarin vakken in samenhang en aan de hand van bepaalde thema's aangeboden worden. Door thema's te herhalen kan verdieping ontstaan. Bij deze werkwijze past het om te denken vanuit een 'speelveld'. De leerkracht ontwerpt een uitdagend en tegelijkertijd veilig speelveld waarin de leerling zijn eigenheid kan inzetten.

Alle kinderen staan in de kring. Je vraagt ze om samen 'gelijk' te klappen. Dit duurt even. Je doet expres zelf niets. Als het heel lang duurt, vraag je: hoe komt dat? Als het heel snel gaat vraag je ook: hoe komt dat? Je opent de oren en ogen van iedereen door te vragen wat er gebeurt. Misschien daag je uit: 'Jongens, kan het ook in drie keer? Kan het ook in één keer? Kan het met de ogen dicht? Kan het sneller? Langzamer? Wat gebeurt er dan?' Nu vraag je ze om samen een bodyritme of groove te maken. Ze mogen hun hele lichaam gebruiken. Er is gelach, gegiechel, gerommel. Totdat Rachida begint te stampen en iedereen eigenlijk heel snel een aanvulling heeft. Ze hebben het ritme van hun klas gevonden.

Kunst kan een krachtige motor zijn voor creativiteit. Kunst biedt een open uitkomst die wordt gevoed door *persoonlijke betekenisgeving* en geprikkeld door *zintuigelijke waarneming*. Dit zijn karakteristieken die overigens niet alleen bruikbaar zijn in kunstzinnige oriëntatie. Ze zijn met elkaar verbonden en kunnen het hele onderwijs op school verbinden. Ze hebben namelijk een gemeenschappelijk doel: ruimte creëren voor de verbeeldingskracht van de leerling.

Kunst stelt vragen en laat in het antwoord ruimte voor persoonlijke betekenisgeving. Ze maakt wakker, spreekt tot ons hart en zintuigen. Kunst nodigt uit tot een dialoog en daagt uit tot een ander perspectief. Daarmee schept kunst ruimte.

ONDERWIJS MET CREATIVITEIT IN HET HART VAN DE SCHOOL

Als we de creativiteit van leerlingen de ruimte willen geven kunnen we bij wijze van spreken daar morgen al wat aan doen. Door in het curriculum ruimte te maken voor het eigen pad van de leerling. De uitkomsten open te houden, concentrisch te werken en ruimte te scheppen voor onderzoek en experiment. En misschien nog veel belangrijker, door in ons eigen handelen de dialoog als uitgangspunt te kiezen. Dit is precies wat we in het onderwijs kunnen leren van kunst. ●

Suzan Lutke is musicus, muziekdocent en onderwijskundige. Suzan runt een eigen adviesbureau voor de kunst- en cultuursector en het onderwijs: *Lutke Linkt*.

Olga Potters heeft een achtergrond in product design, is leerkracht basisonderwijs, onderwijskundige en onderzoeker. Zij is als onderzoeker en docent verbonden aan het ArteZ lectoraat Kunst- en cultuureducatie.

MEER WETEN?

Eind maart 2018 verschijnt *Leren van kunst, ruimte voor en door creativiteit* bij uitgeverij Coutinho.

In *Leren van kunst, ruimte voor en door creativiteit* wordt een antwoord gegeven op de vraag: 'Hoe doe je dat: creativiteit de ruimte geven?'

Het boek moet inspireren, informeren, uitdagen en ook verwarren. Het moet aannames bevragen en de lezer uitnodigen een ander perspectief in te nemen.

BIJ IEDER THEMA IN KUNSTZONE KIEST JEROEN ROP EEN KUNSTWERK UIT WAAR HIJ DE OGEN VAN DE LEZER VOOR WIL OPENEN.

HELOFYTEN

Regelmatig raak ik verzeild in discussies over kunst. Wat is kunst? Hola. Af en toe levert het een aardig gesprek op, vaak niet. Binnen de kortste keren – je ziet het al van ver aankomen – stevent de boel af op consensus. Dat over smaak niet valt te twisten. De perceptie van schoonheid en lelijkheid is nu eenmaal subjectief.

Hoe juist deze conclusie ook is, hij luidt stevast het einde in van een

die bovendien daarmee losraakt van zoiets grilligs en kwetsbaars als persoonlijke smaak.

Landschapsarchitect Henk Volkers speelt in 1993 met dit thema van kunst en natuur.

landschap gedrapeerd. Het leek me destijds een aardig idee hoe de natuur langzaam alles zou overwoekeren. Zo'n cirkel deed denken aan steekschuim voor een kerststukje. Maar tot op heden wordt de boel strak gemaaid zodra de natuur de overhand begint te krijgen. Dat is een ontroerende gedachte. De scheppende mens in gevecht met de natuur, experimenterend met de ordening

DE CANON VAN ROP

Henk Volkers, Helofytenfilters. Foto: Jeroen Rop en Marcel Rop

gesprek dat naar mijn gevoel iets mist. Graag mag ik de discussie op dat dode punt weer wat vlottrekken: de nadruk op de kunstmatigheid van kunst. Kunst als tegenhanger van natuur. Rijkswaterstaat noemt alle bruggen, tunnels, sluizen en viaducten in Nederland kunstwerken. Niet vanwege de esthetische kwaliteit maar omdat het kunstmatige, door mensen vervaardigde werken zijn. Heel Nederland kan dan als zuiver kunstmatig cultuurlandschap tot voorbeeld dienen. Een viaduct kan mooi of lelijk gevonden worden, het doet niets af aan het feit dat het een kunstwerk is. Dat geeft naar mijn gevoel een prettige rust in de discussie

In samenwerking met Margret Bakker ontwerpt hij naast de A58 ter hoogte van het Kanaal door Zuid-Beveland een aantal cirkelvormige waterpoelen van een meter of dertig doorsnede. Landart op de overhoeken van Rijkswaterstaat. Het zijn bovendien natuurlijke helofytenfilters die het vuile snelwegwater uit de naastgelegen Vlaketunnel zuiveren. Ze bestaan uit een anderhalve meter hoge buitenrand en een komvormige binnenzijde. De aanblik van het pas aangelegde project staat nog op mijn netvlies: volmaakte cirkels van strakgetrokken grijze grond zonder begroeiing, als gestileerde bomkraters. Met mathematische precisie over het

van de werkelijkheid. De maaimachine als penseel.

Volkers vond inspiratie in het aangrenzende kanaal: een kaarsrechte lijn dwars door Zeeland.

De helofytenfilters leveren een schat aan gespreksstof op die zowel kunstenaars, ingenieurs als economen een avondlang kan boeien. En zo wordt een discussie over wat kunst is veel breder, interessanter en vooral vruchtbaarder. Vakoverstijgend is misschien het juiste woord.

JEROEN ROP IS EEN VISUELE OMNIVOOR, PROFESSIONELE DAGDROMER EN DOCENT BEELDDE VORMING AAN EEN VO-SCHOOL IN GOES.

CRAFTING WEARABLES

De term wearables duikt de laatste tijd steeds vaker op. Het is slimme mode: kleding met ingebouwde technologie. Een shirt met zonnecollectoren waaraan je je iPhone kunt opladen, in kleding verwerkte LEDs die hardlopen in het donker veiliger maken.

Het bestaat allemaal al, gedragen worden ze nog niet veel. Dat heeft te maken met het 'nerdy' imago dat de wearables hebben, maar ook met iets als produceerbaarheid. Het project *Crafting Wearables* dat mode, technologie, industrie en wetenschappelijk onderzoek samenbrengt moet daar verandering in brengen. Het doel van het project is om wearables te maken die bestendig, modieus en commercieel haalbaar zijn.

KENNIS KOPPELEN

Sleutelwoord is samenwerken. Kennis uit diverse branches wordt met elkaar verbonden, waardoor het mogelijk wordt materialen toe te passen buiten de context waarvoor ze ontworpen zijn. Architecten en designers gebruiken bijvoorbeeld 3D-modelling; met gespecialiseerde software worden de ontwerpen in de bedoelde materialen door hen ruimtelijk gevisualiseerd. Gekoppeld aan de kennis van de modeontwerpers levert dit nieuwe, onconventionele materialen op die kleding nieuwe betekenis kunnen geven. De aan het project deelnemende opleidingen, onder andere ArtEZ en het Textiel Lab, bieden de ruimte om te experimenteren. In bestaande productieketens kan dat niet vanwege financiële risico's en tijdgebrek.

De modeontwerpers van het onderzoeksteam zoals Pauline van Dongen en Borre Akkersdijk integreren technologie al in hun kleding. Kleding is voor hen

meer dan bescherming of versiering van het lichaam, draagbare technologie meer dan alleen een gadget. Van Dongen deed onder andere onderzoek in het Textiel Lab van het Textielmuseum in Tilburg en bij 3D systems in Los Angeles, een in 3D printen gespecialiseerd bedrijf. Akkersdijk maakte een pak dat de luchtvervuiling rond de drager weg filtert.

IDEALISME

Om van de productie van wearables een concurrerende tak van de creatieve industrie te maken is het volgens Van Dongen nodig de harde, koude associatie die techniek oproept, te elimineren. Ze werkt daarom aan zachte, prettig zittende kleding met ingebouwde technologie die een sociale of communicatieve functie heeft.

Haar visie op wearables is idealistisch. Volgens Van Dongen kunnen wearables bijdragen aan het oplossen van sociale vraagstukken zoals dat van de krimpende zorghulpverlening. Met wearables hoeven patiënten niet telkens voor controle naar de arts; die krijgt hun gegevens via hun interactieve, met piepkleine sensoren doorweven kleding.

Hoe het met de privacy van de patiënt moet is nog wel een vraagstuk. Hoe bescherm je die als de bluetooth van je mobiel de aan je kleding gekoppelde gevoelige informatie direct in de Cloud zet? ●

AUTEUR: PATRICK VAN BERKEL
BEELD: PAULINE VAN DONGEN

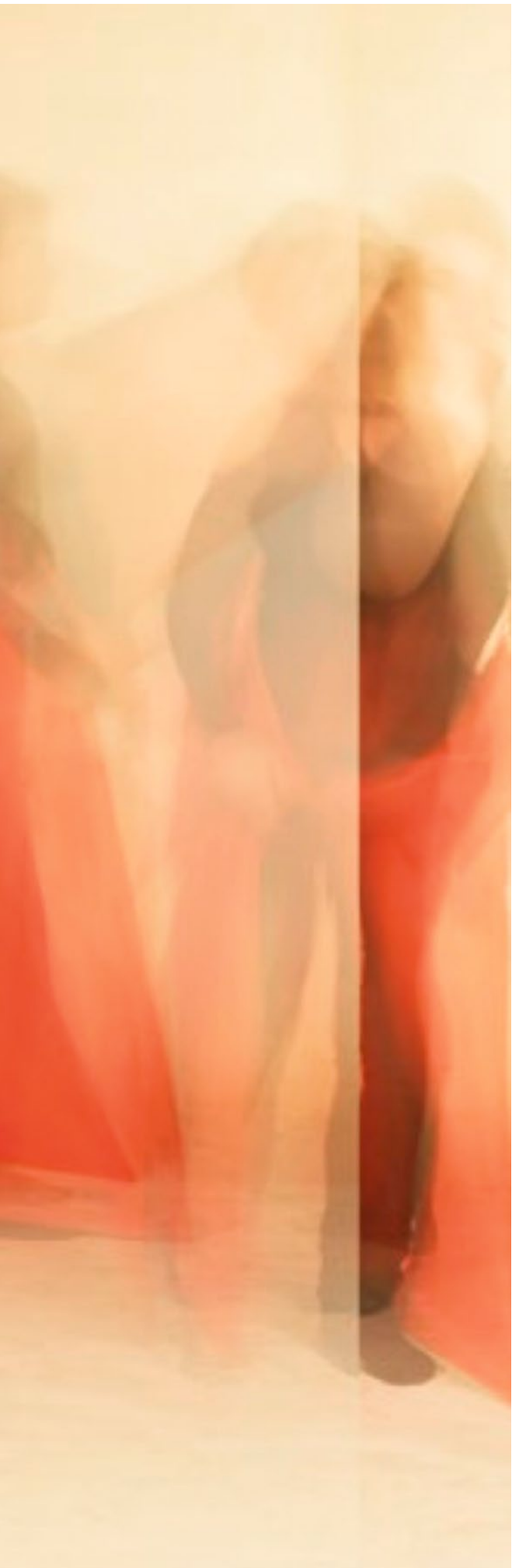
&

NIEUWSGIERIG GEWORDEN?

- www.craftingwearables.com/
- www.nwo.nl/onderzoek-en-resultaten/programmas/creatieve+industrie/slimme+kleren+op+weg+naar+de+markt

AGENTS OF CHANGE

‘IF ART IS TO CHANGE THE WORLD, THEN
ARTISTS MUST BECOME AGENTS OF CHANGE’

John Johnston is geen kunstenaar, zegt hij. En ook al is hij hoofd van maar liefst twee masters Kunsteducatie, hij vindt zelfs niet dat hij docent is. Hij is een artist educator en zijn lezingen, workshops en lessen vormen een wezenlijk onderdeel van zijn kunstpraktijk.

John, hoe kom je in Arnhem terecht?

‘Ik gaf les aan Goldsmiths University in Londen toen ArteEZ mij benaderde mee te denken over een nieuwe master Kunsteducatie. Het zal je misschien verbazen, maar hier in Arnhem gebeuren momenteel interessantere dingen dan daar. Die tendens is al langer zichtbaar, frisse en innovatieve ideeën worden niet meer bedacht in hoofdsteden zoals Parijs, Londen of Amsterdam maar in de periferie. Die grote steden zijn zo goed als onleefbaar geworden voor kunstenaars. Daar heeft de zucht naar steeds meer geld gewonnen, Londen is zo extreem duur geworden dat kunstenaars en ontwerpers er niet meer kunnen wonen en werken. Ze trekken daarom in groten getale weg om elders een kunstpraktijk op te zetten.’

‘Hier in Arnhem zit ik prima op mijn plek. Als relatieve buitenstaander vind ik dat Nederland best een goed klimaat heeft voor kunstenaars. Er wordt op een verfrissende manier gekeken naar de rol die kunst kan vervullen in de huidige samenleving. Dat geldt trouwens ook voor educatie. Jullie kennen van oudsher het recht op de vrijheid van onderwijs en volgens mij creëert dat een grote diversiteit in onderwijspraktijken. In veel landen zie je toch een zekere uniformiteit door gecentraliseerde curricula of nationale lesprogramma’s.’

Hoe kwam je aan ideeën voor de nieuwe masteropleiding?

‘Aan Goldsmiths gaf ik wekelijks lezingen en hoorcolleges over kunsteducatie. Ik sprak dan over hoe je kunst kunt inzetten om groepen mensen dichterbij elkaar te brengen en zo meer binding, betekenisvollere relaties en wederzijdse bewustwording tot stand te brengen. Gaandeweg werd het steeds drukker in mijn lessen en dat was niet omdat er steeds meer docenten-in-opleiding belangstelling toonden. Tot mijn verbazing zat de zaal iedere week stampvol met kunstacademiestudenten. Het werd me toen duidelijk dat jonge kunstenaars een

AUTEUR: JUDITH BOESSEN
BEELD: ANNIKA BEUVING
(FINALS 2017)

WAT IS...?

De term *Relational Aesthetics* werd door Nicolas Bourriaud (1965) gebruikt om een nieuwe tendens in de kunstwereld te markeren. Bourriaud stelt dat het achterliggende idee over kunstenaars en hun werk niet meer gaat over het individu en de eigen beleving, maar over de relatie tussen mensen en de sociale omgeving waarin zij leven. Volgens Bourriaud is de kunstenaar een facilitator en begeleider van momenten en activiteiten waar mensen samenkomen. De kunstenaar geeft het publiek de mogelijkheid om te participeren en onderdeel te zijn van het kunstwerk.

“ACTIVISM SIMPLY MEANS: DO SOMETHING ABOUT IT!”

zekere urgentie voelen om in en door hun werk meer interactie tot stand te brengen met de samenleving.’

Denk je dat educatie een integraal onderdeel wordt van het kunstenaarschap?

‘Of educatie een integraal onderdeel wordt van het kunstenaarschap weet ik niet. Ik geloof in ieder geval niet in de tweedeling tussen het maken van kunst en de overdracht van kunst. Dat is een onzinnige gedachte, een die docenten alleen maar verder van hun artistieke kern heeft verwijderd. Een soortgelijk bezwaar heb ik tegen het schoolse kunstonderwijs: het drijft zowel leerlingen als docenten verder weg van hun creatieve kern.

Als mensen me vragen wat ik doe omschrijf ik mezelf als een kunstenaar-educator. Mijn lessen en workshops vormen een belangrijk onderdeel van mijn kunstpraktijk - en visa versa. Om interactie en kritische dialoog tot stand te brengen is juist die wijze van overdracht vereist.’

Waar blijf je dan met begrippen die van oudsher bij de kunsten horen zoals esthetiek, expressie en individualiteit?

‘Veel van die begrippen, die je net noemt, zijn simpelweg niet meer zo bruikbaar. Ik begon in de jaren negentig als kunstdocent op een zogenoemde ‘front-line’ school in Zuidoost Londen. Veel leerlingen waren vluchtelingen uit conflictzones. Ze spraken meestal geen woord Engels en bezaten niets anders dan de kleren die ze droegen. In zo’n situatie heb je weinig aan het behandelen van kunstwerken uit de westerse canon in kunstgeschiedenis, dat is gewoonweg niet betekenisvol voor die kinderen. Het multiculturele perspectief bood trouwens evenmin veel soelaas. Niemand zat immers te wachten op de zoveelste tentoonstelling en workshop over Aboriginal Art. Dan ga je voorbij aan de culturele complexiteit in je klassen.’

Geen kijk- en luisterwijzers als hulpmiddel?

‘In zo’n situatie helpt een objectgerichte benadering - met kijk- en luisterwijzers - niet, dus een heel deel van de kunstbeschuwing sloeg ik over. Het is namelijk zinloos om artefacten te ‘ontleden’ aan de hand van klassieke iconografische modellen. Connotaties zijn immers altijd verbonden met een specifieke culturele context. Soms werden er in mijn klassen wel veertig verschillende talen gesproken. En vroeg ik me af: wie ben ik om te zeggen wat de correcte manier is om een appel af te beelden of om voor te schrijven wat de betekenis van een kunstwerk is?’

Hoe zag je lesprogramma er dan uit?

‘Met mijn sectiegenoten ontwikkelde ik een ‘issues based curriculum’ (deze aanpak is in grote lijnen te vergelijken met de principes van probleemgestuurd onderwijs). We startten een opdracht met een aantal kernwoorden, begrippen of thema’s, bijvoorbeeld ‘conflict’, ‘taboe’ of ‘relaties’. Ter voorbereiding gingen we de hei op om die kernwoorden of thema’s volledig uit te diepen. We praatten erover, schreven stukken en zochten bronnen en referenties. Maar het allerbelangrijkste was dat we samen werk maakten. En omdat we allemaal uit een andere kunstdiscipline afkomstig waren, waren dat niet alleen tekeningen maar ook muziekstukken, theaterteksten of choreografieën.

Dat werk namen we mee terug de klas in, als een illustratie van het begrip of het thema, vervolgens nodigden we leerlingen uit om op een soortgelijke manier de opdracht te onderzoeken. Vanaf dat moment kwamen de objecten die ze maakten niet langer uit mijn leven of dat van mijn collega’s, maar uit die van henzelf. De dingen die ze maakten kregen meer betekenis, de zeggingskracht van hun werk werd over de hele lijn sterker. Kortom, het werd meer kunst en minder een schoolwerkje.’

Je noemt jezelf activist, maar het lijkt wel of iedereen dat tegenwoordig wil zijn. Betekent dat woord überhaupt nog wel iets?

‘Voor mij betekent het activist zijn simpelweg dat je van je stoel afkomt en iets doet aan de misstanden in deze wereld. Wat dat betreft doe ik het hier in Arnhem bij de International Master Artist Educator (iMAE) niet veel anders dan op mijn schooltje in Zuidoost Londen. Mijn rol is om sociale en culturele grenzen, die de betrokkenheid bij kunst verhinderen, te slechten. Wat dat betreft sluit ik me aan bij de ideeën van Nicolas Bourriaud die stelde dat het de taak van de kunstenaar is om ontmoetingen tot stand te brengen.’

‘Omdat kunst afwijkt van het ‘normale’ biedt het juist de mogelijkheid tot een ander soort uitwisseling of een nieuwe vorm van ontmoeten. En dat is precies wat ik doe met mijn studenten: ik probeer hen eenvoudigweg menselijke relaties en hun sociale contexten te laten onderzoeken.’ ●

John Johnston is zowel hoofd van de internationale masteropleiding Artist Educator als van de master Kunsteducatie bij ArtEZ. Hij geeft les in beide opleidingen.

MEER WETEN OVER DE INTERNATIONAL MASTER ARTIST EDUCATOR (iMAE)?

De iMAE is een nieuwe interdisciplinaire master die het artistieke potentieel van kunst wil inzetten om publieke kunst(educatieve) projecten tot stand te brengen. Het programma plaatst de kunstenaar/educator in een gemeenschap om zo een verschuiving van individuele activiteiten naar samenwerkingsprojecten te stimuleren. Volgens John Johnston, hoofd van iMAE zijn educatoren in de eerste plaats creatieve activisten die hun activiteiten aanwenden om interventie en sociale verandering teweeg te brengen.

Wil je John Johnston ontmoeten, bezoek dan de open dag van iMAE op donderdag 19 april 2018 van 17:00-19:30 uur.

DE MUSIC PAINT MACHINE

Luc Nijs reist de wereld rond om lezingen en workshops te geven over muziek en technologie. Hij werkt aan het Instituut voor Psychoakoestiek en Elektronische Muziek (IPEM), een gerenommeerd onderzoekscentrum van de Universiteit van Gent dat zich richt op de relatie tussen muziek en beweging.

AUTEUR: PAUL VAN DER HEIJDEN
BEELD: LENNIE STEENBEEK

&

MEER WETEN?

- Volg het de Music Paint Machine of het Singewing Space project via: <http://research.flw.ugent.be/en/luc.nijs>

Nijs zal in een volgende editie van Kunstzone uitgebreider ingaan op het Singewing Space Project.

Nijs studeerde klarinet en filosofie. 'Mijn Masterthesis ging over de relatie muzikant en instrument. Ik kreeg daarna de kans om aan het IPEM een PhD-project op te zetten. Samen met collega's ontwikkelde ik de Music Paint Machine, een educatieve technologie waarmee een digitale tekening kan worden gemaakt via de combinatie van muziek en beweging. Door tijdens het musiceren te bewegen op een kleurenmat voorzien van druksensoren, ontstaat er een digitale tekening'. Volgens Nijs wordt zo het instrumentale leerproces gestimuleerd en muzikale creativiteit ontwikkeld. Bovendien ontstaat er een belichaamd begrip van muziek en wordt de relatie met het instrument geoptimaliseerd.

ingezet op het samen musiceren en betekenis geven aan muziek via augmented blended learning'.

Nijs laat zien dat er nog veelbelovende alternatieve aanpakken zijn voor het instrumentaal onderwijs en dat technologie daarbij een grote rol kan spelen. 'Toch moet het pedagogisch denken voorop blijven staan en moet het geen werk worden van alleen technologen', zegt hij. 'Onderzoekers, leraren en muzikanten zouden meer moeten samenwerken. Zo kunnen innovatieve onderzoeksprojecten ontstaan als de *Music Paint Machine* en het *Singewing Space Project* die muziekonderwijs verder kunnen ontwikkelen'. ●

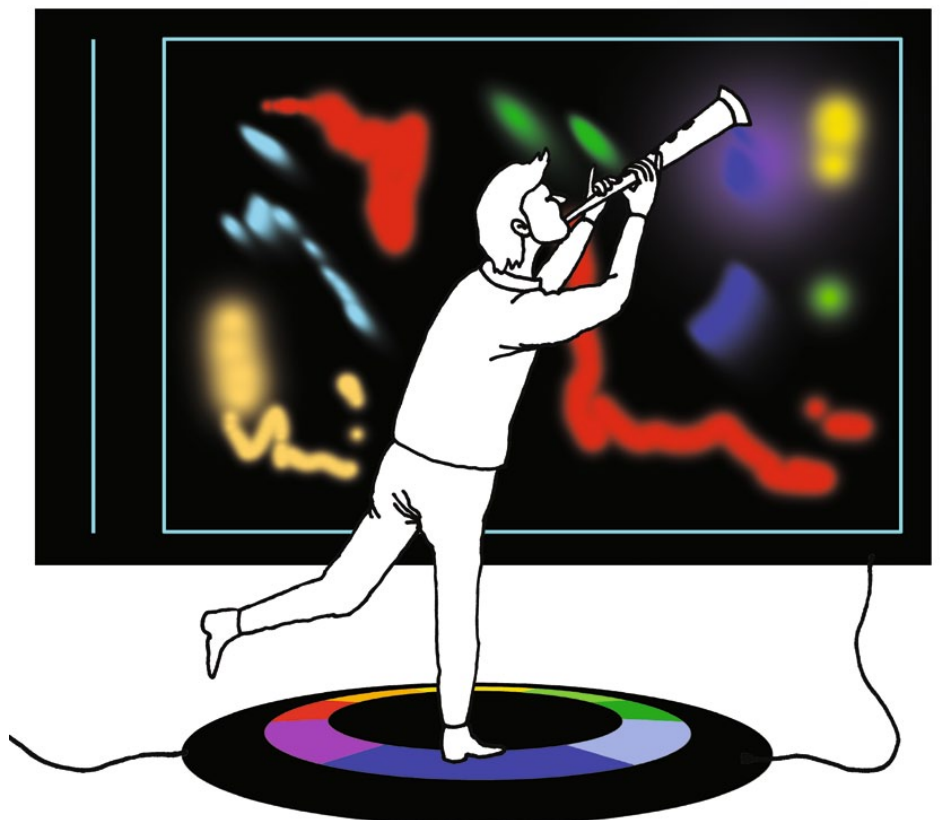
ONTWIKKELING INNERLIJKE MUZIKANT

Nijs onderzoekt hoe beweging kan worden ingezet bij instrumentale lessen. 'Te vaak zijn lichaam en lichaamsbeweging louter functionele elementen die worden gecontroleerd via intensieve training om een bepaald repertoire op een bepaalde manier te leren spelen. Ik geef lichaamsbeweging een centrale rol in de ontwikkeling van muzikale creativiteit en expressie.'

Zijn benadering is gebaseerd op een proces dat beoogt de innerlijke muzikant te ontwikkelen (interioresering) door van uiterlijke beweging te vertrekken. Dat sluit aan bij het gedachtengoed van de Oostenrijkse filosoof Emile Jacques Dalcroze (1910). Dalcroze ontwikkelde een methode om het ritmisch gevoel tot een fysieke belevenis te maken en zo een snelle wisselwerking tussen hoofd en lichaam te stimuleren.

SINGEWING SPACE PROJECT

Momenteel werkt Nijs met het Conservatorium Amsterdam en Codarts aan een nieuw onderzoeksproject, het *Singewing Space Project*. 'Dat kan worden gezien als een uitgebreide 3D versie van de *Music Paint Machine*', zegt Nijs, 'waarbij wordt

WOUTER VAN DER KOOT - UNTITLED, OIL ON CANVAS,
140X110CM, 2011

Alles draait bij **WOUTER VAN DE KOOT** om de kracht en de kwetsbaarheid van het menselijk lichaam. Menselijke figuren, schijnbaar opgaand in rituele handelingen, bevolken zijn schilderijen en tekeningen. Soms lijken hun acties alledaags, maar ze bevatten ook een duistere en mysterieuze kant. Dat gevoel van mysterie wordt versterkt door het frequente gebruik van negatieve ruimte, waarbij het onzichtbare misschien wel belangrijker is dan dat wat is afgebeeld. Eerst lokken de werken je met hun levendige kleuren en subtiële techniek, dan onthullen ze langzaam een ongemakkelijk makende onderstroom van lust, obsessie en nood. Vervolgens ontspint zich een visueel verstoppertje. Wouter van de Koot woont en werkt in Antwerpen, waar hij de master Schilderkunst volgt aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten.

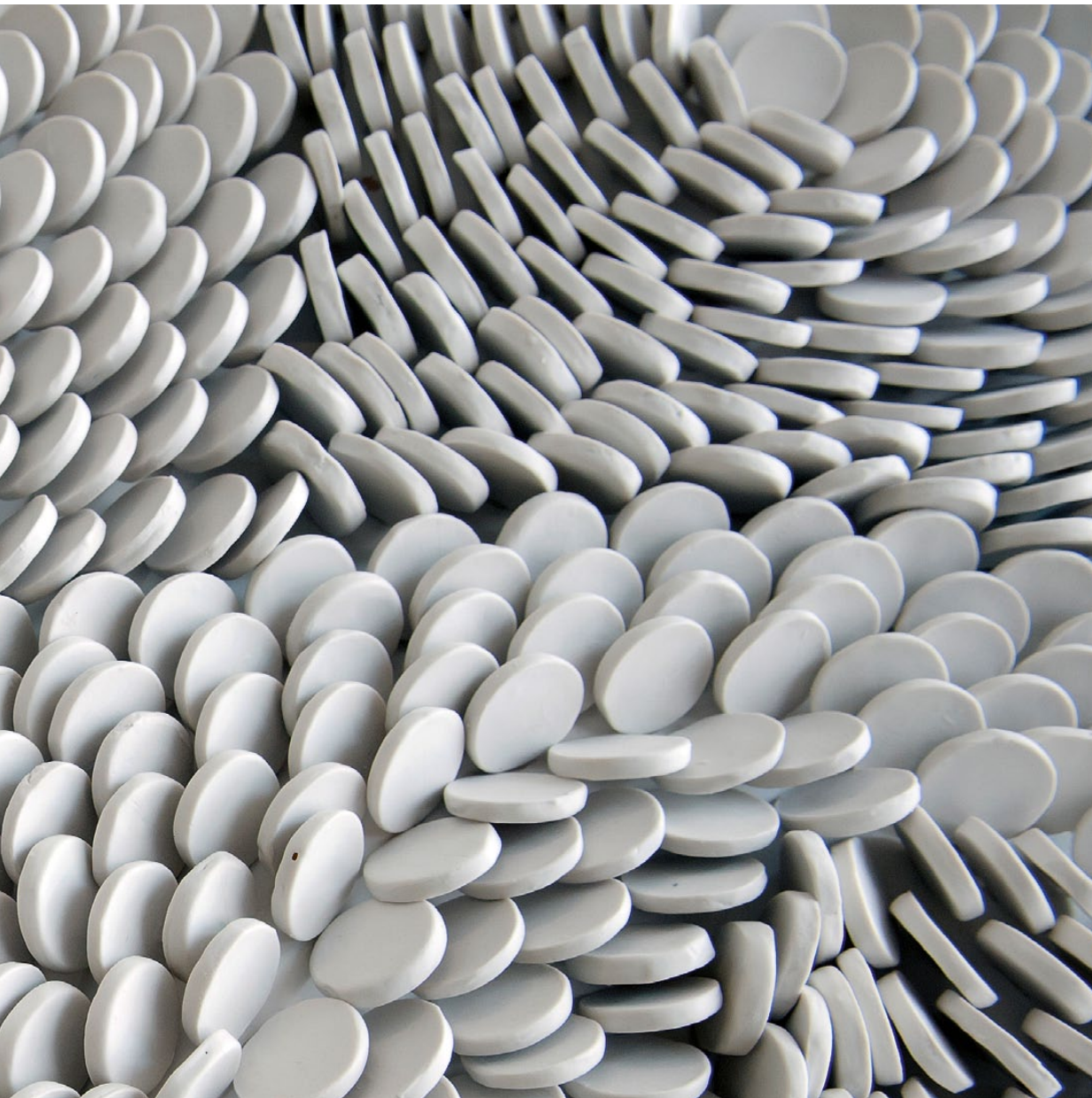

ArtEZ DBKV Eindexamen 2011

HET EIGENE IN CK

Het zal weinigen ontgaan zijn dat het doen van onderzoek een belangrijk onderdeel is van het nieuwe CKV. Heijnen (Kunstzone 3, 2017) benadrukte dat CKV-docenten onderzoek vooral moeten presenteren als een intrinsiek aspect van de kunsten. Omdat dat recht doet aan de veelzijdige rol die onderzoek speelt in de hedendaagse kunstpraktijk.

In dit DOSSIER zetten Janeke Wienk en Emiel Copini uiteen hoe dat er uit zou kunnen zien. Wienk beschrijft hoe Art Based Learning als onderzoeksinstrument ingezet kan worden, Copini laat ons onder andere meekijken tijdens het onderzoekproces van Jesse uit 5 vwo.

SAMENSTELLING & REDACTIE:
MARJO VAN HOORN
WERK: **MARINA HARTMAN-
HENNINK**
FOTO: **HANS VROEGE**

V-ONDERZOEK

KUNSTEIGEN ONDERZOEK IN CKV

AUTEUR: **JANEKE WIENK**

Met de komst van het nieuwe CKV-examenprogramma startte het lectoraat kunst- en cultuureducatie een cursus voor

CKV-docenten. De methode Art Based Learning werd ingezet voor kunsteigen onderzoek. Wat zijn de ervaringen tot nu toe?

Na vijf edities van de cursus Art Based Learning (ABL) en het nieuwe CKV kan ik zeggen: ja, ABL werkt. Verrassend goed zelfs. Dat het een methode is die een sterke en originele verbinding tussen kijker en kunstwerk maakt, wisten we al. Samen met bijna honderd professionals uit het werkveld testte ik de methode op de toepasbaarheid ervan in onderzoek in een educatieve context.

De cursus bestaat uit drie fasen. Een bijeenkomst om zelf ABL te ervaren, een tweede waarin eigen onderzoek, gebaseerd op die ervaring wordt gedeeld en een afsluitende middag om elkaar te vertellen over de eigen lespraktijk.

Een belangrijke bron blijft de eigen ABL-ervaring in een museum. Hoewel de vier stappen van ABL in minder dan twee minuten uit te leggen zijn, is het essentieel de tijd te nemen om het proces zich werkelijk te laten ontvouwen. De eerste stap, het stellen van een persoonlijke vraag, blijkt niet zo eenvoudig te zijn. Zeker niet als je aan komt hollen na een drukke ochtend op school. Al doende ontdekte ik dan ook de kunst van slow teaching: een verstillend proces dat je stimuleert jouw vraag te ontdekken. Deze contemplatieve houding verdiept zich tijdens de tweede stap, waar close reading leidt tot luisteren naar het kunstwerk als 'speaking object'.

Bij stap drie vroeg ik de cursisten het kunstwerk te betreden, alsof het een mogelijke wereld is. Dit vraagt om verbeelding en overgave.

Tot slot nodigde ik iedereen uit deze ervaring te verbinden met de persoonlijke vraag en dat met elkaar uit te wisselen. Vrijwel iedereen, ook degene die aanvankelijk sceptisch is, blijkt dan aangesloten op het veld dat zich via het kunstwerk opent als ruimte voor reflectie op het eigen bestaan. Dit veld blijkt ook een krachtig vertrekpunt voor onderzoek te zijn.

Als huiswerk vroeg ik alle deelnemers na te gaan welke impuls tot het doen van onderzoek uit deze ervaring voortkomt. Hun reflectie daarop brachten ze vervolgens mee naar de tweede bijeenkomst. Een gouden greep, want mijn vraag hield de cursisten aangesloten op de ruimte van hun mogelijke wereld en een grote verscheidenheid aan onderzoeksideeën ontvouwde zich. Deelnemers vertelden over het doen van kunsthistorisch onderzoek naar de kunstenaar, het verzamelen van theaterteksten, het ordenen van een eigen fotoarchief of over biografische vraaggesprekken bij een bezoek aan familieleden. Een deelnemer toverde een geluidsbox tevoorschijn en liet een eigen compositie door het museum klinken, iemand zong een zelf geschreven liedje, een ander deed beeldend onderzoek, schreef gedichten of een verhaal, maakte een serie kleine filmpjes...Soms bleef de oorspronkelijke vraag de motor van het onderzoek, terwijl die bij anderen evolueerde tot een meer algemene of verdiepte vraagstelling. Hoe mooi zou het zijn als een CKV-leerling met een eigen vraag aan een onderzoek zou beginnen? Niet vanuit een opdracht of een begrippenpaar, maar vanuit de beleving van de mogelijke wereld van een kunstwerk?

We zagen narratief, biografisch en artistiek onderzoek en ook literatuuronderzoek. En los van deze variaties

viel het op dat vrijwel iedereen geïnspireerd was een vorm van toegepast onderzoek te doen. Deelnemers realiseerden zich namelijk dat zij hun leerlingen in hun lespraktijk niet vaak de gelegenheid geven een eigen onderzoeksvraag te formuleren. Het nieuwe CKV biedt de mogelijkheden dit anders te gaan doen en tijdens de derde cursusbijeenkomst presenteerden de deelnemers hun plannen daartoe. In die plannen wordt ABL ingezet in allerlei gradaties en variaties. Van een soort ABL *light*, zoals een introductiemiddag in een museum, tot en met een vernieuwd CKV-curriculum dat leerlingen de gelegenheid geeft vanuit een eigen vraagstelling een jaar lang eigen onderzoek te doen.

Waar veel docenten zich nog met moeite door de nieuwe CKV-stofomschrijving heen ploegen en lesbrieven maken over fictie en werkelijkheid of over analoog en digitaal, zetten anderen de deur wijd open voor een kunst-eigen zoektocht. Het lectoraat ziet er naar uit deze nieuwe wegen verder te ontwikkelen en monitoren. ●

Janeke Wienk is als docent en onderzoeker verbonden aan de masteropleiding Artist Educator en het lectoraat kunst- en cultuureducatie van ArtEZ. Zij doet promotieonderzoek naar de verbinding van mens zijn, kunst en onderwijs bij professor Gert Biesta aan de Universiteit van Humanistiek.

TRADITIE GECOMBINEERD MET PARTICIPATIE

AUTEUR: **EMIEL COPINI**

Het vernieuwde CKV nodigt de leerling niet alleen uit een eigen zoektocht te ontwikkelen, maar maakt het ook mogelijk de resultaten ervan op verschillende manieren te tonen. Tijdens dit onderzoeksproces zijn maken en meemaken volwaardige bronnen van inzicht.

De reacties van docenten over de nieuwe CKV-aanpak blijken overwegend positief. CKV krijgt een eindcijfer, door aandacht voor de kunsten krijgt het vak een

herkenbare identiteit en de cyclische opbouw geeft houvast en ook voldoende vrijheid.

Daar zit de klas. Vwo 5, 28 leerlingen. Ze hebben iets van thuis meegebracht dat zij als kunst beschouwen en dat indruk op hen maakt. Jesse toont een portret van zijn overgrootvader. Zolang hij zich kan herinneren hangt het thuis aan de muur, maar waarom deze man zo belangrijk was en waarom hij geportretteerd is, is hem een raadsel.

De spiraalvormige cyclus met steeds terugkerende schakelingen tussen de vier domeinen verkennen, verbreden, verdiepen en verbinden nodigt uit tot maatwerk. Veel docenten piekeren er nog over hoe ze die differentiatie in de klas in goede banen zullen leiden. Sommigen kiezen voor groepswork, anderen bieden de leerling een beperkt aantal opties.

Hoe werkt die cyclus? De kunsta autobiografie van de leerling vormt het startpunt (domein A – verkennen). In het beste geval ziet de leerling in dat kunst ons vermogen betreft om vorm te geven aan wat we voelen en denken, aan wie we zijn als individu, als groep, als samenleving. Dat we zowel kunnen maken als meemaken, in allerlei vormen en media. In domein B (verbreden) wordt de leerling geconfronteerd met iets nieuws en daardoor uitgedaagd. De dimensies (zoals herkenning en vervreemding, traditie en innovatie, lokaal en globaal) geven de docent de gelegenheid de leerling te wijzen op belangrijke kunsthistorische debatten, genres en stromingen of bewust te maken van een interessant thema.

Vakoverstijgend werken spreekt vanzelf op deze school, collega's denken mee. Ze wijzen Jesse op de collectieve kanten van het zelfportret. Wat en wie kenmerken onze samenleving, ons cultureel erfgoed, onze canon? Een collega maatschappijleer laat Jesse een fragment horen uit het nummer 'Van de regen naar de zon' en legt hem de vraag voor waarom Typhoon de kans kreeg om de schaduwzijden van de vaderlandse geschiedenis in de Ridderzaal ten gehore te brengen. Collega beeldend toont werk van Kehinde Wiley en citeert: [Portraiture] It's choice. It's the ability to position your body in the world for the world to celebrate you on your own terms'. Jesse raakt geïnspireerd door de voorbeelden maar ook wat gefrustreerd door de breedte ervan.

Als docent hoop je dat je de leerling kunt stimuleren nieuw terrein te betreden. Dat de leerling nieuwsgierig wordt en meer wil ontdekken. Een eigen onderzoeksvraag kan richting geven aan die zoektocht.

Jesse blijft geïnteresseerd in het portret. Hij vraagt zich af wat statigheid eigenlijk is, gaat schetsen en verzamelt portretten die hij plechtig vindt. Hij bestudeert

zeventiende-eeuwse portretten en leest over de Selfie Factory van het kunstenaarsduo Kenke+Trefz. Hoe denken we over vijftig jaar over personen die we nu een standbeeld geven? Wat doen we met de zwarte bladzijden uit onze geschiedenis? Welke beelden gooien we omver? Hij ziet wel een gelijkenis met hoe we onszelf online portretteren: een grote goednieuwsshow, ellende wordt verstopt.

Onderzoek, of het nu aan universiteiten, hogescholen of tijdens CKV gebeurt, draait uiteindelijk om hetzelfde. We streven naar kennis en inzicht, we willen verklaren en begrijpen hoe iets zit of werkt. Het onderzoeksproces (domein C – verdiepen) verloopt het soepelst als de vraag voor de leerling zelf urgent en relevant is. Die vraag moet een open karakter hebben en concreet, afgebakend en beantwoordbaar zijn.

Hoe verhouden kunst en onderzoek zich tot elkaar? We kunnen onderzoek doen naar artistieke processen, we kunnen van alles lezen, mensen interviewen, observeren. Interessanter wordt het – en het nieuwe CKV nodigt ons hiertoe uit – wanneer we de traditionele onderzoeksmethoden combineren met een participatieve aanpak. Infiltreren en participeren! Hiermee bied je de leerling zowel een ervaring als een bron van inzicht. Geef de leerling de kans om te experimenteren, om te ondergaan, zowel makend als meemakend.

Jesse heeft zijn zoektocht nog verder afgebakend. Hij verdiept zich in zijn woonplaats en verzamelt portretten en standbeelden in zijn omgeving. Gaat op zoek naar verhalen over lokale helden. Wie zijn er hier door de jaren heen op een voetstuk geplaatst en waarom eigenlijk?

De presentatie (domein D – verbinden) biedt de gelegenheid om uit te dragen wat de zoektocht heeft opgeleverd. Een verademing voor docenten die de soms logge verslagencultuur zat zijn, voor leerlingen een kans om te laten zien wat het proces heeft opgeleverd.

Jesse vertelt hoe het portret van zijn overgrootvader tot stand gekomen kan zijn en plaatst het in zijn tijd. Vervolgens geeft hij met een mini-tentoonstelling inzicht in lokale helden en vertelt waarom en hoe zij op statige wijze zijn afgebeeld. ●

Emiel Copini is werkzaam als docent kunst en onderzoek bij de master Kunsteducatie (ArtEZ). Hij is bovendien onderzoeker en onderzoeksbegeleider bij de afdeling Kunst en Educatie (NHL) bij dBKV en dTheater en projectleider van *De Karavaan* bij Keunstwurk.

AUTEUR: MICHEL BERENDSEN
BEELD: BRENT WILSON

DE WAARDE VAN ONDERZOEK

IN DE OPLEIDING DOCENT MUZIEK

Na drie jaar musiceren en lesgeven moet ik opeens onderzoek gaan doen. Maar wat heb ik daar eigenlijk aan? Veel opleiders van een lerarenopleiding muziek begeleiden onderzoek van studenten. De meesten zullen deze vraag van hun studenten weleens vaker hebben gehoord. Wat is het antwoord?

Was het in mijn tijd in het laatste jaar nog de scriptie, nu is het afsluitende onderzoek vaak niet alleen een vreemde eend, maar ook de gebeten hond in de opleiding Docent Muziek. En dat riekt aardig naar een identiteitscrisis. Onderzoeksopdrachten in het hbo zijn vaak afgeleid van academisch onderzoek, zonder grootschalige kwantitatieve dataverzameling en statistische data-analyse. Dat is niet alleen gecompliceerd, maar ook ontbreken daar de faciliteiten voor.

Studenten denken dat ze voor hun afstuderen opeens semi-wetenschappelijk onderzoek moeten doen dat weinig relevant is voor hun onderwijs. Als extern examencommissielid van een conservatorium hoorde ik een docent zeggen: 'Het belangrijkste is dat ze proeven van onderzoek.' Maar dat werkt niet. Het hbo vereist andersoortig onderzoek. Wat dat zou moeten zijn werk ik uit onder meer op basis van de onlangs verschenen publicatie *Ticket to Ride*.

VAN REFLECTIE NAAR ONDERZOEK

Een goede muziekdocent twijfelt en zoekt nieuwe wegen om niet te blijven hangen in zijn wat sleetse, niet meer zo goede lespraktijk. Door te reflecteren krijgt hij de bagage om zijn lesgeven bij te sturen. Hoe meer explicitering, conceptualisering en systematisering, des te meer reflectie in de richting van het doen van onderzoek gaat. Wat precies het onderscheid is tussen reflectie en onderzoek is lastig te zeggen, maar dat is in dit geval niet zo belangrijk. Het gaat immers om de didactische zoektocht van de docent (zie ook het artikel van De Baets in *Kunstzone* 01/2018). Als in de opleiding een leerlijn wordt ontwikkeld waarin het reflecteren wordt geïntensiveerd, 'bewegen' studenten geleidelijk aan naar het doen van onderzoek, zonder het gevoel te hebben opeens onderzoek te moeten gaan doen.

“ONDERZOEK IN DE HBO-BACHELOROPLEIDINGEN ZIT AARDIG IN EEN IDENTITEITSKRISIS”

hij anders moet gaan lesgeven, maar hij wil beslist niet de politieagent uithangen. Bij het nakijken van de toets komt hij erachter dat er tussen de leerlingen onderling veel niveauverschil is. Hij leest literatuur over activerende didactiek en differentiëren en besluit dat hij de volgende les de leerlingen een spelstuk in groepjes laat instuderen in plaats van klassikaal. Hij zal hen dan ook partijen met verschillende moeilijkheidsgraad geven.

Jochem reflecteert doelgericht; hij leest literatuur en bedenkt alternatieven vanuit het conceptuele kader van leerlinggestuurd lesgeven en differentiatie. Ook denkt hij na over de docent die hij wil zijn.

Kim geeft CKV. Voor de start van elke activiteit vraagt ze haar collega's feedback op het door haar gemaakte lesmateriaal. Na afloop bestudeert ze de cijfers en neemt ze een enquête af bij de leerlingen. Op basis daarvan stelt ze het materiaal bij en formuleert ze ontwikkeldoelen om haar lesgeven nog verder te verbeteren. Ze duikt in relevante literatuur. Kim heeft haar reflectie gesystematiseerd en bevindt zich tussen reflectie en onderzoek. Als ze in het laatste jaar van de opleiding een heldere onderzoeksvraag formuleert en methodisch haar data verzamelt en analyseert, is haar reflectie systematisch en geïntensiveerd tot praktijkonderzoek.

CONCLUDEREND

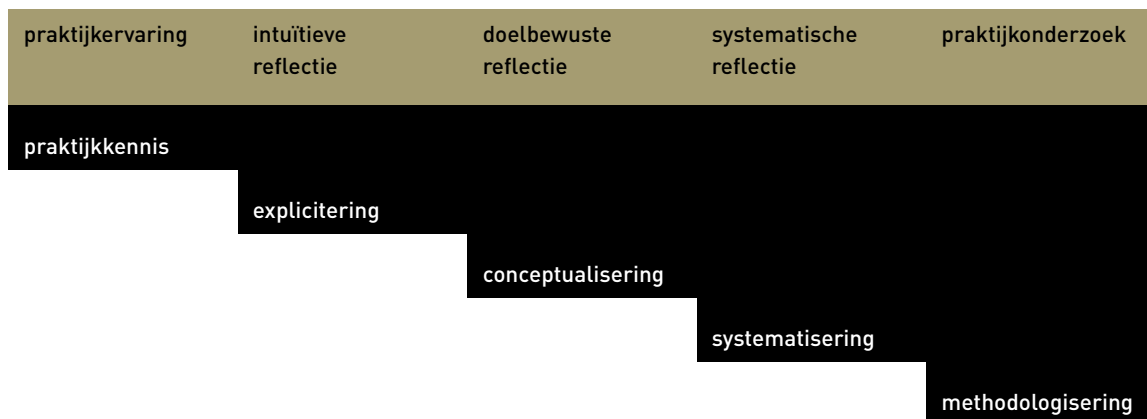
Eindonderzoek kan het beste worden vormgegeven als praktijkonderzoek: onderzoek met beide voeten in de aardse onderwijspraktijk en tegelijkertijd met het hoofd in de wolken. De aankomende Docent Muziek barst van de ambities. Onderzoek kan hen helpen die ambitie vorm te geven. ●

LEERLIJN IN PRAKTIJK

Laat ik een dergelijke leerlijn schetsen aan de hand van vier (fictieve) praktijkvoorbeelden. Anne is net begonnen met de opleiding Docent Muziek en zingt tijdens haar stage met groep 4 een liedje. Zij haalt makkelijk een lage b, de kinderen lukt dat niet. Met deze praktijkervaring doet ze kennis op over de omvang van een kinderstem. De volgende keer zal ze het liedje twee tonen hoger met hen zingen.

Peter laat zijn havo 2-leerlingen luisteren naar klassieke muziek. Een groot deel van de klas luistert niet en kletst erdoorheen. Op de fiets naar huis denkt hij na over hoe hij het anders zou kunnen aanpakken. De volgende ochtend deelt hij in de docentenkamer zijn ervaringen. Een docent Frans vertelt een anekdote over zijn eerste jaar als docent en geeft een tip die Peter toepast in zijn volgende les. Peter denkt al meer dan Anne na over zijn handelen in de les en expliciteert dit in de docentenkamer. Zijn collega's denken met hem mee en zo ontstaat een alternatief. Peter reflecteert tamelijk intuïtief, zonder er echt voor te gaan zitten.

Jochem is tweedejaars student en heeft al vier weken ordeproblemen in havo 3. De laatste les begon hij met een korte toets. Daarna heeft hij tijdens het spelen, vier leerlingen eruit gestuurd. Hij beseft dat

MEER LEZEN?

Ticket to Ride/
Praktijkonderzoek in
muziekeducatie/Adri de Vugt,
Tine Castelein en Thomas
De Baets (red.). – 2017.
Antwerpen-Apeldoorn, Garant.

WELISWAAR NIET INGEWIJD, TOCH BETROKKEN. KUNSTENAAR/ONDERNEMER, POLITICUS/WETENSCHAPPER/ OUDER: ZE KUNNEN ZINVOLLE VERGELIJKINGEN OF INSPIRERENDE GEZICHTSPUNTEN BIEDEN. KUNSTZONE HAALT ZE ERBIJ.

AUTEUR: **ESTHER SCHAAREMAN**
FOTO: **DE CORRESPONDENT**

BUITENBLIK

Johannes Visser reflecteert als journalist op ontwikkelingen in het onderwijs en denkt na over hoe de school beter kan worden ingericht. Wat vindt hij van de 'reflective practitioner' en de trend om docenten te stimuleren hun lespraktijk systematisch te onderzoeken?

TE COMPLEXE ONDERWIJSPRAKTIJK

'Natuurlijk is elke goede docent geïnformeerd en onderzoekt hij doorlopend zijn onderwijspraktijk aan de hand van actuele didactieken en methodieken. Dat doet hij het best intuïtief en informeel: introspectie, leerlingen vragen wat ze van een les vonden, een tip van een sectiegenoot, of gesprekken met collega's in of buiten de school. Het gevaar zit 'm er immers in dat de geschoolde 'reflective practitioner' onderzoeksmodellen en wetenschap belangrijker maakt dan de lespraktijk. Daar is die praktijk eenvoudigweg te complex voor.' Geïstitutionaliseerde protocollen om onderwijsonderzoek door de docent zelf te laten doen ziet hij eerder als een ongewenste, dan als een interessante ontwikkeling. De onderwijspraktijk kent zoveel variabelen, dat je, als je eenmaal je probleemstelling hebt geformuleerd en bezig bent met het uitvoeren van het stappenplan naar de oplossing, je misschien alweer drie nieuwe problemen hebt gecreëerd.

FLOW ORGANISEREN

'Bovendien is juist in vakken als kunst of literatuur waar vorming belangrijker is dan het

behalen van leerdoelen, het leren ambigue en zo mogelijk nog complexer dan bij rekenen of grammatica. Bij de kunstvakken zit de kracht meer in een interessante

activiteit die je aanbiedt dan in nauwkeurig te fileren van wat er precies gebeurde in de les.' Zo ging Visser zelf literair kamperen met zijn leerlingen en organiseerde hij een Groot Dictee op zijn school.

Hij vindt de *flow theorie* (van Mihaly Csikszentmihalyi) interessanter dan onderzoeksmodellen. 'Flow refereert aan het proces waarin bepaalde factoren ervoor zorgen dat leerlingen hard aan het werk zijn, zo opgaan in hun activiteit dat ze het bewustzijn van het zelf verliezen, evenals hun tijdsbesef. Goed vergelijkbaar met de 'state of mind' in het creatieve proces van kunstenaars en wetenschappers. Het is een illusie om te denken dat je precies kunt achterhalen wat en hoe ze allemaal leerden, interessanter is het om zo'n activiteit goed in elkaar te zetten.'

Visser is bovendien beducht voor een zoveelste trend die het beroep van docent aantrekkelijker zou moeten maken: 'Onderzoeken' klinkt nu eenmaal spannender dan nakijken.' En is het wel reëel om van een toch al overbelaste docent te verwachten dat hij zijn lespraktijk systematisch onderzoekt zonder dat er voldoende tijd en middelen tegenover staan, vraagt hij zich af. 'Veel zinvoller is het als er voor hen tijd en middelen beschikbaar worden gesteld om 'flow' te organiseren. Moeilijk onderzoeksterrein, wél heel gaaf en vormend.'

CV JOHANNES VISSER (1988)

JOHANNES VISSER IS NEERLANDICUS, CORRESPONDENT ONDERWIJS BIJ HET (ONLINE) JOURNALISTIEK PLATFORM DE CORRESPONDENT EN VOORMALIG DOCENT NEDERLANDS. HIJ WAS REDACTEUR BIJ PROPRIA CURES EN SCHREEF ONDER ANDERE VOOR NRC.NEXT. MOMENTEEL DOET HIJ ONDERZOEK NAAR EDTECH. [HTTPS://DECORRESPONDENT.NL/JOHANNESVISSER](https://decorrespondent.nl/johannesvisser)

DE ONTREGELING VOORBIJ

DRIE TRANSITIES IN DE TECHNO-SOCIALE KLAS

AUTEUR: NISHANT SHAH
WERK: GIEL SENGERS
FOTO: YURI KEUKENS

In de debatten over technologie en onderwijs worden de stellingen al te gemakkelijk betrokken. Er zijn twee tegenover elkaar staande partijen: de techno-utopische voorvechters en de techno-pessimisten.

De techno-utopische voorvechters verdedigen de ontregeling van onze opvattingen over leren, onderwijs en didactiek door digitale technologieën. Zij zijn ervan overtuigd dat - naarmate we meer vaart krijgen op de informatiesnelweg - het scala aan mogelijkheden van digitale hulpmiddelen, processen en platformen zo groot wordt dat het nodig is de inhoud van het onderwijs en de leeromgeving te herdefiniëren en te herijken.

Het andere kamp, de techno-pessimisten, houdt vol dat klaslokalen menselijke ontmoetingsruimten zijn en dat technologie een hulpmiddel is bij de ondersteuning van het leerproces, niet om het te vervangen. Leren is meer dan informatieoverdracht, meent men, en de fetisjering van technologie leidt alleen maar af en creëert beslist geen nieuwe leerwegen.

KLASLOKAAL HYBRIDE PRODUCT

Voorvechters van digitale ontregeling vinden het klaslokaal ouderwets en roepen dat er een nieuwe vorm voor moet worden gevonden. Verdedigers zien het als een ruimte voor onbesmette menselijke expressie waarin technologische processen taboe zijn. In beide standpunten schuilt het idee dat het klaslokaal een a-technologische ruimte is. Juist die gedachte wil ik hier weerleggen.

Ik zie klaslokalen als hybride producten van menselijke en technologische logica en logistiek. Ze

maken het mogelijk kennis voort te brengen, op te slaan, terug te halen, te verspreiden en te waarderen. De inrichting ervan wordt bepaald door verschillende vormen van kennis, formats en functies en daardoor zijn ze feitelijk technologische producten. Hoe wij onderwijs geven - de positie van de docent in de klas, de wijze van uitdrukken, het lesmateriaal, de voorbeelden uit de kunsten die we laten zien en bespreken - wordt niet alleen bepaald door het gebruik van hulpmiddelen, maar ook door voorwaarden van het technologische tijdperk waarin wij leven.

De toename van medialisering en digitalisering, de democratisering van sociale media en de talloze mogelijkheden van audiovisuele technieken spelen allemaal een rol in de manier waarop wij onze kunstzinnige leerpraktijk vormgeven en evalueren. We moeten ons daarbij realiseren dat (nieuwe) technologie niet alleen een hulpmiddel is, maar dat we met onze artistieke praktijk coproducten zijn van technologische inventies en interventies. Dit noem ik een techno-sociale leeromgeving - een ruimte waar de technologie gezien wordt als een kracht die ons leren (en leven) vormgeeft.

Als we het eens zijn dat onderwijs niet iets is dat óf aangepast moet worden aan technologie óf van technologie verstoken moet blijven, dan kunnen we de kwestie ook anders bekijken: omdat (digitale)

**“IK ZIE
KLASLOKALEN
ALS HYBRIDE
PRODUCTEN
VAN MEN-
SELIJKE EN
TECHNOLOGI-
SCHE LOGICA
EN LOGISTIEK”**

informatietechnologieën veranderen, doen onze klaslokalen en didactieken dat ook. Drie van die technologische veranderingen zijn interessant voor ons kunstonderwijs.

VAN KENNISBAKEN NAAR BEGELEIDER

De klassieke manier van lesgeven zag (en ziet) de docent als dé producent van informatie. Hij biedt vanuit deskundige overwegingen onbetwistbare informatie aan en draagt die over. In het kunstonderwijs is ook lang gewerkt vanuit dit concept waarin de meester zendt en zijn leerlingen naar zijn evenbeeld kloont. Dit model van de 'eenzame leermeester op het podium' verliest terrein, ondermeer door de sociale media die de geloofwaardigheid van een enkele bron ter discussie stellen. Met één muisklik immers hebben leerlingen toegang tot informatie en kennis die die van de docent ver overtreft.

De nieuwe docentenrol is die van 'gids aan de zijlijn'. Hij is er niet langer op uit om een schat aan kennis over te dragen om zo van de leerling een replica van zichzelf te maken. In plaats daarvan faciliteert de docent kritische, creatieve, alternatieve en beproefde routes waarin leerlingen zich meer concentreren op de wijze van leren dan enkel op de leerinhoud. Hoe wij leren, waarom wij leren en wat we daarmee doen, worden de nieuwe vragen die de oudere kwesties, zoals wat leren we en hoe onthouden we dat, vervangen. In zijn nieuwe rol begeleidt de docent leerlingen bij het vinden van hun eigen interpretaties van en kritiek op kennis.

HET NOVICE-EXPERT PARADIGMA

Ook het concept van de lerende verandert. In een traditionele lessituatie was de leerling een ontvanger van informatie. De huidige lerende is in voortdurende

dialogo met zijn leeromgeving. Hij is geen tabula rasa waar het leerevangelie op wordt geschreven. In plaats daarvan wordt de leerling benaderd volgens het *novice-expert paradigma*.

Een lerende die het klaslokaal binnenkomt, is al toegerust met materiële, contextuele en kritische kennis. Hij beschikt zowel over betrokkenheid als leeraspiraties en de rol en relevantie die deze in het leerproces hebben, moeten worden onderkend. De transitie die digitaal leren teweegbrengt is de idee van de leerling als een beginnende expert, die beschikt over kerncompetenties en levensvaardigheden waar met respect en empathie rekening mee gehouden moet worden. Door de opkomst van digitaal netwerken worden eerdere werkwijzen en ideeën over pedagogie en didactiek versterkt, zoals de lerenden zien als een collectief dat wederzijds van elkaar leert, het bereik van

de klas verruimen door contacten te leggen buiten, in de concrete leefwereld.

VAN TAAKGERICHT- NAAR ROLGERICHT LEREN

In de kunst is meermalen het idee gekoesterd dat de kunstenaar een teruggetrokken, onafhankelijk en ongebonden individu is dat excellentie bereikt vanwege zijn individuele genialiteit. Leer- en beoordelingsmethodes versterken dit vaak. We belonen meestal namelijk een beperkt repertoire van artistieke en creatieve expressie en positioneren kunst als individueel eigendom, individueel gecreëerd.

Binnen het digitale ecosysteem van peer-to-peer-netwerken is leren echter geen individueel een-op-een proces. Leerlingen leren voortdurend van hun peergroups; een groot deel van de manier waarop zij kennis begrijpen, toepassen en internaliseren is een collectieve leerervaring. Het leren niet alleen maar beschouwen als herhalen van kennis maar als een mix van verschillende processen, helpt om de verschillende vaardigheden te onderkennen die leerlingen meebrengen. Deze vaardigheden kunnen worden omgezet in kenmerken, zodat leerlingen zich realiseren dat hun verschillende rollen in het leerproces – als verbinders, verzamelaars, curatoren, critici, verzorgers, maatjes – allemaal cruciaal zijn en verschillend beloond moeten worden. Op die manier verschuiven onze beoordelingsmodellen van taakgerichte, individuele evaluaties naar rolgerichte, gedeelde leerpraktijken.

DE TECHNO-SOCIALE STUDIERUIMTE

Mijn voorstel is eenvoudig: laten wij onze klaslokalen beschouwen als techno-sociale ruimtes. Zo erkennen we de rol die technologieën spelen in leerprocessen, niet alleen als hulpmiddelen maar als voorwaarden voor informatieproductie, -gebruik en -verspreiding. Dat hoeft niet te betekenen dat we traditionele leeromgevingen afwijzen, noch dat we vigerende onderwijskundige praktijken aanvallen.

Het techno-sociale klaslokaal wordt een transitieruimte waarin wij definiëren hoe digitale technologieën, met nieuwe metaforen, afspraken en processen, leerpraktijken vormgeven. Door het als een ruimte van kennistransitie te positioneren kunnen we bovendien de kritiek op 'oude' manieren van leren meenemen naar de toekomst. De techno-sociale klas moet omarmd worden als een digitale leerpraktijk met de docent in zijn rol als begeleider en de leerling als beginnende expert. De techno-sociale klas wordt een werkwijze, een die ervoor zorgt dat wij – in plaats van door technologie bepaalde utopieën te verheerlijken of traditionele leerpraktijken te verdedigen – ons onderwijs blijven inrichten op een manier die relevant is voor de toekomst van leerlingen. ●

Nishant Shah is dean van de Graduate School ArtEZ, mede-oprichter van het Centre for Internet & Society (Bangalore) en professor aan het Institute of Culture and Aesthetics of Digital Media (Leuphana Universität Luneburg).

**“ZIE HET ALS
EEN TECHNO-
SOCIALE
LEEROMGEVING
– EEN RUIMTE
WAAR
TECHNOLOGIE
GEZIEN WORDT
ALS EEN
KRACHT DIE
ONS LEREN
(EN LEVEN)
VORMGEEFT”**

AUTEUR: ESTHER SCHAAREMAN
FOTO: SANDER VAN DER BIJ

MAD ONDER DE LOEP

ERVARINGEN MET DE LEERGANG
ONDERZOEK EN ONDERWIJSONTWIKKELING

Een nieuw thema in je bovenbouwklas, een radicaal andere didactische aanpak. Ook als ervaren docent probeer je nieuwe dingen uit. Systematisch onderzoeken wat je intuïtief hebt bedacht, daar komt het vaak niet van. Ik meldde me aan voor de leergang Onderzoek en Onderwijsontwikkeling en nam ons nieuwe vak MAD (Media Art & Design) onder de loep.

&

MEER LEZEN & BEKIJKEN?

De leergang *Onderzoek en Onderwijsontwikkeling* is een gezamenlijk initiatief van de gemeente Groningen, de Rijksuniversiteit Groningen, de Hanzehogeschool Groningen, de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden (NHL) en Openbaar Onderwijs Groningen.

PIXI:

- www.staatsbosbeheer.nl/pixi
- www.youtube.com/watch?v=p0chyDnqR9s
- www.werccollective.com/pixi/ - /

De komst van een e-l@b op mijn school (een makerspace met allerhande maak-technologie) leidde tot het vak MAD: mijn collega en ik roosterden Kunst Beeldend en Informatica in Atheneum 4 na elkaar. Tegelijkertijd meldde ik me aan bij de leergang Onderzoek en Onderwijsontwikkeling. Ik was benieuwd wat het ontwikkelen van iets nieuws en het gelijktijdig onderzoeken ervan zou opleveren.

MAD

Onze uitgangspunten waren om te starten met een complexe, open opdracht vanuit een maatschappelijk thema, op het snijvlak van kunst en technologie. De opdracht voor de leerlingen: *Ontwerp een interactief lichtobject dat positief reageert op z'n omgeving*. Het werk van Daan Roosegaarde en de interactieve lichtinstallatie PIXI van kunstenaarscollectief WERC vormden de inspiratiebronnen.

Inmiddels is op school het eerste project van MAD afgerond en ben ik halverwege de leergang. De leerlingen bezochten PIXI in het bos, gingen op atelierbezoek, hielden halverwege een pitch, experi-

menteerden, maakten prachtige dummy's en hielden mooie presentaties. Ze waren enthousiast en nieuwsgierig, maakten een zichzelf verklarende robot en een interactieve stoplichttool voor overstekende bejaarden.

OPBRENGST LEERGANG

De leergang hielp me om uitgangspunten te expliciteren, maar maakte ook duidelijk dat mijn onderzoeksvraag 'creatief en reflectief leren in de context van e-l@b onderzoeken' nog veel te breed is. Nadenken over een onderzoeksvraag betekent ingesloten overtuigingen blootleggen en bijstellen. Uit de literatuur kwam ik meer te weten over *co-teaching*, hoe werkbesprekingen effectief zijn in te zetten, hoe je als leerling en docent samen leert in een *community of practice* en dat de theorievorming van maakonderwijs en digitale geletterdheid nog in de kinderschoenen staat. Maar vooral: ik snap nóg beter dat we met kunstvak-didactiek goud in onze handen hebben. Mijn collega Informatica is overtuigd. Of mijn onderzoek binnen de tijd klaar is durf ik niet te zeggen – we zijn al wel met een nieuw blok begonnen. ●

AUTEUR: MARJO VAN HOORN / BEELD: LENNIE STEENBEEK

TRANSLATIO, IMITATIO EN AEMULATIO

Nee, dit wordt geen pretentius betoogje à la Baudet. Het gaat bovendien niet over de waardering voor een onderzoek, een geopperd idee of voor een beeld of boek dat tot stand kwam op basis van voorbeelden. Dus met een 'zozo' voor het voorbeeldige dat vertaald of geparafraseerd is, een 'redelijk' als er na het imiteren nieuwe inzichten zijn ontstaan en een 'heel goed' als het voorbeeld overtroffen is. Integendeel. Die paar Latijnse woorden geven eenvoudigweg de driedubbele bekrachtiging van een verzuchting weer. Wat kunnen we al veel nadoen,

uitproberen en verfijnen op basis van al het denkwerk van onze voorgangers! In dit themanummer passeerden een aantal voorbeelden daarvan de revue: experimenteren met mode en slimme technologie, een beproeving van de methode Art Based Learning, trial and error bij probleemgestuurd leren. En kan de techno-sociale studieruimte die Nishant Shah voorstaat bijvoorbeeld zomaar een aemulatio zijn van de studiehuisgedachte? Kijk en luister vooral naar de antwoorden die het de onderzoekenden opleverde. Met die antwoorden kunt u uw eigen vra-

gen weer aanscherpen en op die manier verder zoeken en leren. Pak een vraag of kwestie stapsgewijs aan en gebruik daarvoor de best beschikbare kennis. Evalueer daarbij doorlopend: is het doel dichterbij gekomen? Zijn er onverwachte (gewenste of ongewenste) gevolgen van een bepaalde aanpak? Het zou mooi zijn als je als imitator wat nieuws vindt. En zo je voorganger daarmee belooft. *Piecemeal engineering*, oftewel stapsgewijs ontwikkelen, daar heeft de kunsteducatie baat bij. Beschouw de artikelen daarom als *Tickets to ride*, zou ik zo zeggen.

RONDLEIDEN IS EEN VAK

Als ik chocolade eet voor een schilderij, beïnvloedt dat dan de manier waarop ik kijk? Op het symposium Museum Guides Now! komt deze smakelijke vraag ook aan bod. Het professionaliseren van het vak rondleiden in historische en kunstmusea vormt de kern van deze internationale bijeenkomst op 6 en 7 november 2017.

Rondleiden is een vak, het boek met de uitkomsten van het gelijknamige promotieonderzoek van historicus Mark Schep vormt de aanleiding voor het symposium. Het was een vierjarig onderzoeksproject en een gezamenlijk initiatief van de Universiteit van Amsterdam, het Rijksmuseum, Stedelijk Museum Amsterdam en het Van Gogh Museum. Het doel was instrumenten te ontwikkelen die de professionalisering van museumdocenten ondersteunen

en de rondleidingen verbeteren. Uitvoerders waren - naast Mark Schep - Carla van Boxtel en Julia Noordegraaf.

JEDI VAN HET MUSEUM

Museumexperts, wetenschappers en andere belangstellenden discussiëren tijdens de workshops en rondleidingen naar hartelust met elkaar over innovatieve rondleidingen en over diverse methoden om de rondleiders verder te professionaliseren. En er zijn

inspirerende keynotes van Sandra Jackson-Dumont (hoofd educatie Metropolitan Museum of Art, New York) en Viv Golding (opleidingsdirecteur Research Students University of Leicester).

Dumont neemt ons mee in een gepassioneerd verhaal over de rol van musea in de maatschappij. Musea moeten netelige maatschappelijke kwesties bespreekbaar maken. Relevant te zijn, dat is de sleutel tot hun succes. Daarin

“DE KRACHT VAN RONDLEIDERS TOONT ZICH BIJVOORBEELD IN DE WIJZE WAAROP ZIJ BEPAALDE INTERVENTIES MET DE MUSEUMBEZOEKERS BESPREKEN”

door te vragen naar hoe hun kijken naar kunst erdoor wordt beïnvloed.

INSTRUMENTEN OM TE PROFESSIONALISEREN

Rondleidingen in kunst- en historische musea moeten betekenisvolle en plezierige ervaringen zijn. Zij moeten onder andere bijdragen aan de ontwikkeling van visuele geletterdheid en kennis van en interesse voor kunst, cultuur en geschiedenis. Of een museum erin slaagt dit te realiseren is voor een belangrijk deel afhankelijk van de inhoudelijke en didactische kennis en vaardigheden van museumeducatoren en rondleiders.

Hoofddrolspeler Mark Schep besteedt in zijn presentatie veel aandacht aan het resultaat uit een van de vier deelstudies van het onderzoeksproject, een lijst van vijftienveertig competenties waar een goede rondleider aan zou moeten voldoen. Die lijst telt vier hoofdcategorieën. De eerste is *Omgang met de groep en de omgeving*. Een goede rondleider weet een prettige sfeer te creëren, toont interesse in de groep en heeft de regie over het programma. De tweede categorie bestaat uit *Communicatieve vaardigheden*: een rondleider spreekt duidelijk, luistert goed en is taalvaardig. Categorie drie gaat over *Kennis en didactiek*. Een rondleider beschikt over kennis over historie, kunst en cultuur en kan deze soepel inzetten om betekenis te geven aan objecten, passend bij het niveau van de doelgroep. Competentie vier ten slotte betreft het *Professionalisme* van de rondleider: een goede rondleider is betrouwbaar, staat open voor feedback en is zich bewust van zijn ambassadeursfunctie voor het museum. Een overkoepelende kerncompetentie is *Flexibiliteit*. Bij

iedere groep moet een rondleider bijvoorbeeld zijn kennis anders kunnen inzetten en rekening kunnen houden met eventuele drukte in de zaal.

De lijst gaat vergezeld van twee instrumenten, een zelfevaluatieformulier en een observatieformulier. Met die formulieren kan inzichtelijk worden gemaakt waar de sterke of minder sterke punten van een rondleider liggen, hoe die zwakke verbeterd kunnen worden en in hoeverre een museumeducator daarbij ondersteuning kan bieden. Educator Marie-José van Schaik (Van Gogh Museum) onderschrijft de waarde van beide instrumenten: ‘Nu weet je nog specifieker waarop je moet letten bij de gidsen. En ook of en hoe je de rondleiders bijvoorbeeld meer eigenaarschap kunt geven.’

MET HERNIEUWDE FOCUS LEREN

Schep betoogt dat de lijst met competenties voor zowel rondleider als museumeducator praktisch en relevant is. Naast een objectieve standaard zorgt de lijst immers voor een gemeenschappelijke taal. Musea kunnen er natuurlijk zelf een selectie uit maken, benadrukt hij. Uit nagesprekken tijdens het onderzoek bleek dat de lijst een opening biedt tot gesprekken over competenties, onzekerheden over bepaalde competenties wegnam en een link legde tussen competenties. Bovendien zorgt het bij musea voor een hernieuwde focus. De instrumenten helpen rondleiders en museumeducatoren om zich verder te ontwikkelen, meent hij. En zo kunnen de openingswoorden ‘Moge dit symposium een start zijn van een leercurve!’ van Taco Dibbits, directeur van het Rijksmuseum, werkelijkheid worden. ●

spelen rondleiders uiteraard een belangrijke rol zegt Dumont: ‘Guides are the Jedi of the museum.’ Een speelse verwijzing naar de fictieve ridderorde uit de *Star Wars* films, die met lichtzwaarden Darth Vader, ofwel ‘het kwaad’ bevechten. Rondleiders kunnen volgens Dumont het koude, afstandelijke imago van het museum doen verdwijnen en bezoekers een warme ervaring meegeven.

De verhandeling van Golding illustreert dit laatste op een bijzondere manier. Ze geeft voorbeelden van hoe het publiek dan begeleid kan worden. Door kunst aan te mogen raken of chocolade te eten tijdens het kijken naar een schilderij. Of door na sluitingstijd het museum te bezoeken om gedichten te schrijven naar aanleiding van collectie-onderdelen. Volgens Golding ligt de kracht van rondleiders in hoe zij deze interventies met bezoekers bespreken; bijvoorbeeld

E

NIEUWSGIERIG GEWORDEN?

- Het volledige programma van Museum Guides Now kunt u terugvinden op: www.lkca.nl/overzicht-agenda/20171106-museumguidesnow
- Over het onderzoek: <http://cde.uva.nl/nl/projecten/rondleiden-is-een-vak/home.html>
- http://www.lkca.nl/~media/downloads/publicaties/cultuur_plus_educatie/ce42_2015_wat_je_kunt_leren_van_een_educatieve_museumrondleiding.pdf

TEKST: PATRICK VAN BERKEL
FOTO: FRANK AUPELÉ

WEERWERK TOONT EEN
KUNSTZINNIGE UITING
VAN EEN LEERLING

GAMER

Rowan de Doelder (1vmbol) portretteerde zichzelf als zijn tweede ik: Gamer. 'Echte gamers herken je aan drie schermen. Eén voor livestreamen, één voor gamen en één om de software in beeld te brengen. Per dag game ik ongeveer vijf uur. Het liefst speel ik Roblocks omdat je dan je eigen game maakt. Het portret tekenen vond ik best lastig vanwege de logo's en de schuine stand van de schermen. Ik wil later wel wat met die creativiteit. LEGO sets ontwerpen bijvoorbeeld zodat ik mijn creaties aan de wereld kan tonen en mijn creativiteit kan laten leven.'

WEERWERK

DANS IN BEWEEGLIJK BRAZILIË

Stilzitten is geen optie tijdens de kindervoorstelling van het Braziliaanse dansgezelschap *Caleidos Dance Co*. Drie dansers zweven over het podium en nemen het publiek letterlijk en figuurlijk mee in de choreografie. De volwassenen aanvankelijk wat onwennig, maar al gauw vrijuit over het podium dansend. De kinderen genieten meteen al ongeremd van het interactieve spel.

Als ik naderhand naar buiten loop, zie ik op de stoep voor het theater een om geld bedelend jongetje van dezelfde leeftijd als de kinderen die ik zojuist over het podium zag dartelen. Dit zijn de twee kanten van Brazilië. Een levendig land met extraverte en vriendelijke inwoners, waar cultuur hoog in het vaandel staat. Maar ook het land dat zich sinds de afzetting

van de vorige president in een economische crisis bevindt, mede door corruptie in het huidige parlement. Het verschil tussen rijk en arm is er nu groter dan ooit.

BRAZILIAANSE HARTELIJKHEID

Na inspirerende reizen door vooral westerse landen besloot ik mijn zoektocht naar good practices in

danseducatie voort te zetten in Zuid-Amerika. Geïntrigeerd door de clichés over Zuid-Amerikanen - dans schijnt hen in het bloed te zitten - wil ik zelf zien of verschil in cultuur ook werkelijk invloed heeft op het (dans)onderwijs. Ik begin mijn reis in São Paulo, de geboorteplaats van vriendin Victoria Oggiam, danseres bij het balletgezelschap *Balé da Cidade*.

“BRAZILIË HEEFT TWEE KANTEN: UITNODIGEND EN VRIENDELIJK, MAAR OOK CORRUPT EN ARM”

ontvangt me met open armen in de repetitieruimte en ik ga in gesprek met deze vriendelijke, passievolle vrouw. Het blijkt dat Marques niet alleen kinderdansvoorstellingen maakt, ze zet zich ook al jaren in voor dansonderwijs in Brazilië. Ze is adviseur danseducatie voor het ministerie van onderwijs en geeft trainingen aan leerkrachten. Mede door haar inzet werken er veel scholen in São Paulo vanuit een open, creatieve benadering met dans.

Met Marques bezoek ik de Emei Santos Dumont, een openbare basisschool waar leerkrachten vanuit een holistische benadering lesgeven. Ze werken met jaarthema's die de inhoud van verschillende vakken samenbinden. Zoals bij de meeste gebouwen in São Paulo worden we eerst door (streng bewaakte) hekken geleid, voordat we op het kleurrijke schoolplein aankomen. De kleine klaslokalen hebben ondanks hun schamele inrichting toch een vrolijke uitstraling, omdat de muren vol hangen met beeldend werk van de kinderen.

WISSELENDE REGERINGEN, WISSELENDE CURRICULA

Al het beeldend werk heeft te maken met het jaarthema *ruimte*. Luciana Amaral, lerares van groep 2, legt uit dat ze hierbij met de klas de onderwerpen persoonlijke ruimte en ruimtelijk inzicht behandelt. Ze doet dit vanuit verschillende perspectieven, waaronder een lichamelijk. We observeren een dansles waarin

Amaral haar leerlingen eerst met stokken figuren laat maken op de grond. Daarna bewegen ze zich in de open ruimtes tussen de stokken en bootsen met hun lichaam de figuren van de stokken na. Het plezier straalt ervan af en ik zie de kinderen ingespannen en ijverig werken. Ze zijn gewend om te bewegen, dat zie ik aan de enorme variatie aan bewegingen die ze maken. Ook bij de korte meditatieoefening aan het begin van de les doen alle kinderen geconcentreerd mee en dat is wel bijzonder, als je hun leeftijd in aanmerking neemt.

Het onderwijs op de Santos Dumont is een prachtig voorbeeld van het werk van Marques. Helaas werkt de regering niet altijd mee. Bij elke wisseling van ministerie moeten curricula opnieuw ontwikkeld worden en dat betekent dat Marques al meer dan twintig jaar feitelijk hetzelfde gevecht voert. De huidige regering ziet weinig heil in kunsteducatie. Toch blijft Marques positief: 'Ik vertrouw de leerkrachten, zij zijn toegewijd.'

OPTIES

De genietende kinderen in het theater versus het om geld bedelend jongetje; de twee kanten van Brazilië zijn overal zichtbaar. Volgens Marques heeft men twee opties: zich afsluiten voor de realiteit of het gevecht aangaan. Veel Brazilianen kiezen voor het eerste, zij voor het laatste. Dat verdient wat mij betreft enorm veel respect. ●

Tijdens de eerste weken van mijn reis logeer ik bij Victoria en ze dompelt me onder in de Braziliaanse cultuur. Van traditionele sambafeestjes tot familie etentjes, ze neemt me mee op sleeptouw en ik word steeds verwelkomd alsof ik familie ben. Ook bij *Balé da Cidade* word ik ontvangen als een goede vriendin. Niet gewend aan deze hartelijkheid zorg ik met mijn Nederlandse omgangsvormen voor menig onwennig moment, zoals tijdens de omhelzingen met de fenomenale dansers van het ballet.

ONTMOET ISABEL MARQUES

Niet alleen door de vrienden en collegae van Victoria word ik met een Braziliaanse hartelijkheid ontvangen. Voorafgaand aan de voorstelling van *Caleidos Dance Co.* ontmoet ik oprichtster en choreografe Isabel Marques. Ze

&

MEER LEZEN?

Laura Kool reist de wereld rond op zoek naar inspirerende verhalen uit het danseducatieveld. In voorgaande Kunstzones schreef zij over Noord-Amerika, Nieuw-Zeeland, Australië en Indonesië, nu toert zij door Zuid-Amerika.

Meer lezen over Laura's avonturen? Zie www.movingeducators.com.

EXAMENBESPREKINGEN GEORGANISEERD DOOR DE KUNSTVAKVERENIGINGEN MEI 2018

Komt u ook?
Wissel ervaringen uit en leer van elkaar!

Dinsdag 22 mei 2018

- HAVO tehatex (VONKC)

Maandag 28 mei 2018

- VMBO dans, drama, beeldende vorming (VONKC-BDD)
- VMBO-HAVO-VWO muziek (VLS)
- HAVO kunst algemeen (VONKC-BDD-VLS)

Woensdag 30 mei 2018

- VWO kunst algemeen (VONKC-BDD-VLS)
- VWO tehatex (VONKC)

Kijk voor de tijdstippen en plaatsen op de websites van de kunstvakverenigingen. Noteer alvast de data!

www.vonkc.nl
www.vls-cmhf.nl
www.docentendrama.nl

**NOTEER
ALVAST DE
DATA!**

**DI.22
MEI
2018**

**MA.28
MEI
2018**

**WO.30
MEI
2018**

Foto: Inez Bon

Gun jezelf een maandelijkse dosis vakkennis, inzicht in onderwijsonderzoek én inspiratie

Speciale actie

Neem een abonnement op *Didactief* en profiteer van een fikse korting! Zorg dat je het hele jaar op de hoogte bent van de laatste onderzoeksresultaten over onderwijs.

Lees *Didactief* het eerste jaar voor **€46,99** in plaats van €60,99 en krijg toegang tot het online platform.

Je ontvangt:

- 10 nummers van *Didactief*
- een inlogcode voor het online archief met 10 jaar onderwijsonderzoek

www.didactiefonline.nl/abonneren/introductie

VERWEVEN EN ONDERLING AFHANKELIJK

INTERDISCIPLINAIR SAMENWERKEN

Interdisciplinariteit is een prominent thema in de huidige kunstpraktijk. Grenzen tussen kunstdisciplines vervagen, relaties worden gelegd met bèta- en gammavakken en door het ontstaan van nieuwe technologieën wordt dit nog eens versterkt. Bij de module *Interdisciplinair Artistiek Samenwerken* van de Amsterdamse master Kunsteducatie (AHK) onderzoeken studenten geboeid en geïnvolveerd hun kunstenaarschap. Wat zijn de succesfactoren?

De tweejarige Amsterdamse module is gericht op de artistieke doorontwikkeling van de studenten. Het is immers van groot belang dat een kunstvakdocent zijn praktijkkennis onderhoudt en toepast in zijn lessen. De studenten doen dan ook eigen artistiek onderzoek, samen met hun medestudenten. Ze experimenteren daarin bewust en speels met interdisciplinariteit. In hun lespraktijk werken ze immers voornamelijk vanuit hun eigen kunstdiscipline en het is de bedoeling hen uit te dagen meer interdisciplinair te werken.

Multidisciplinair kunstenaar Henk Schut is sinds de start van de master zowel artist in residence als docent. Het was een bewuste keuze om een kunstenaar de module te laten ontwikkelen en hem ook de leiding ervan in handen te geven. Het creatieve proces, gezien door de ogen van een kunstenaar, geeft de cursus immers een authentieke basis.

Uit de feedback van de studenten blijkt dat ze het artistiek onderzoek en hun samenwerking met Schut - en onderling - leerzaam en uitdagend vinden. Om als co-teacher de aard van het succes van de module te leren kennen en te begrijpen volgde ik twee jaar een lichting

masterstudenten. Ik richtte me daarbij op zowel de aanpak van Schut als op de percepties van masterstudenten over hun eigen artistieke onderzoekleerproces.

DEFINITIES VAN ARTISTIEK ONDERZOEK

Universitaire studies over de kunsten verwijzen vaak naar het eindproduct van een onderzoek in, voor en/of over de kunsten. Kunstenaars zelf zijn vrij stellig over artistiek onderzoek en beschrijven dit als het creatief proces gedurende de ontwikkeling van nieuw werk. Daarbij kan overigens ook sprake zijn van een zoektocht naar de uitbreiding van het materiaalrepertoire en eigen vaardigheden. Je zou dus kunnen zeggen dat kunstenaars artistiek onderzoek zien als de doorlopende ontwikkeling van hun eigen kunstpraktijk.

Voor Schut omvat artistiek onderzoek een cyclisch proces van observeren en experimenteren met specifiek materiaal, spelen met zelfopgelegde beperkingen en kritisch reflecteren. De ontwikkeling van zijn werk komt hier uit voort. Danser-onderzoeker Sarah Rubidge beschrijft artistiek onderzoek als onderzoek dat wordt geïnitieerd door een artistiek gevoel, een intuïtie, een artistieke vraag of een technisch probleem.

Volgens Henk Borgdorff (hoogleraar *Theorie van het Onderzoek in de Kunsten*) is het een ontdekkings-geleid proces. Filosoof John Rajchman beschrijft het als een esthetisch onderzoek waarbij de kunstenaar niet alleen vanuit zijn training en ervaring zoekt en onderzoekt, maar ook met zijn zintuigen en zijn hele lichaam. Jeroen Lutters suggereert dat kunstenaars zich laten inspireren door te associëren, met toeval te werken, zich mogelijke werelden voor te stellen, droomwerelden te verkennen en ingevingen te volgen.

Al met al zou je kunnen zeggen dat het ontwikkelen van een artistiek onderzoek, met de daarbij behorende vragen, een authentieke, subjectieve handeling is die onlosmakelijk verbonden is met de artistieke onderzoeker. Zelf zegt Schut: 'Artistiek onderzoek gaat niet over wat je al weet. Je stelt jezelf in staat om te zoeken naar wat je niet weet en je vertrouwt op het proces. Dat is hoe je je voorbereidt. Je begint vanuit het niets en je reageert in het moment. Het stappen in de leegte kan, en moet misschien ongemakkelijk of zelfs vervelend aanvoelen. Met de studenten is dat 'niet weten' iets tussen ons samen. Dat maakt de interdisciplinariteit mogelijk, ik ben de facilitator van het proces.'

“ARTISTIEK ONDERZOEK GAAT NIET OVER WAT JE AL WEET. JE STELT JEZELF IN STAAT OM TE ZOEKEN NAAR WAT JE NIET WEET EN JE VERTROUWT OP HET PROCES”

INTERDISCIPLINAIRE AANPAK

Voor het lesprogramma deconstrueert Schut zijn eigen artistieke zoekproces en oefent met de studenten vaardigheden als observeren, experimenteren, probleem oplossen en kritisch reflecteren. Hij neemt met hen bovendien de mogelijkheden van objecten, licht, geluid en geheugen onder de loep. Zo creëert hij zowel voor als met hen een repertoire van benaderingen, dat ingezet kan worden bij het gezamenlijke artistiek onderzoek.

In teams worden dan de onderzoeksvragen ontwikkeld. Die komen voort uit zowel individuele als collectieve nieuwsgierigheid; samen ontwikkelen ze die vragen verder. Het uitgangspunt is de collectieve identificatie van een artistiek probleem. Een voorbeeld. Een musicus, twee theatermakers en een museumeducator vragen zich af ‘hoe ze de geschiedenis van een scheepswerf zichtbaar kunnen maken?’ ‘Kunnen we geluid inzetten om een dialoog met het gebouw te maken? Kunnen we een interactieve ervaring tussen het gebouw en publiek creëren?’ Ze voegden de drie vragen samen tot een: ‘Hoe kunnen we het geblinddoekte publiek alleen door middel van geluid de geschiedenis van de scheepswerf laten ervaren?’

VERWEVEN EN ONDERLING AFHANKELIJK

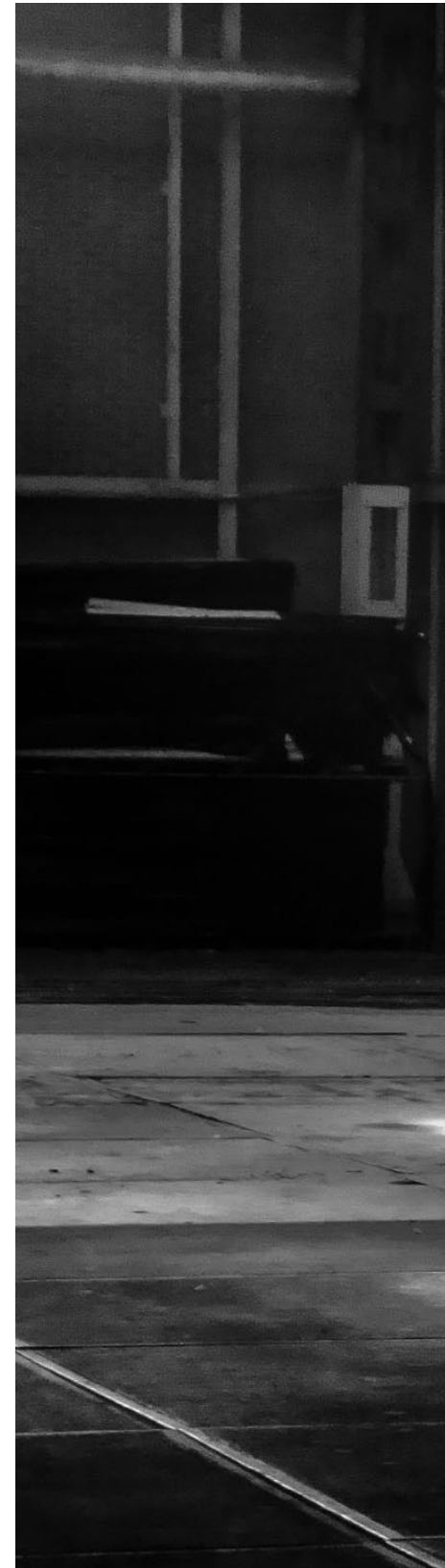
Interdisciplinair werk wordt bereikt door multidisciplinaire teams in te zetten die samen van begin tot eind artistiek onderzoek doen. Studenten zetten hun

verschillende perspectieven en disciplines in tijdens hun creatieve experimenten en kritische reflectie daarop, gedreven door intuïtie en speelsheid. Hun artistieke antwoorden en resultaten zijn interdisciplinair omdat hun inbreng niet alleen verweven, maar ook onderling gerelateerd is.

De studenten vertelden dat de collectieve verkenning van vaardigheden en materialen hen hielp om een neutrale en gemeenschappelijke basis te creëren. Naar het voorbeeld van Schuts eigen artistieke werkprocessen begonnen ze hun samenwerking door te experimenteren met allerlei materialen in plaats van hun vakdisciplines simpelweg te combineren. Ze vonden elkaar als onderzoekers door wat ze noemden ‘het werken vanuit hun gemeenschappelijke fascinaties’ en lieten hun onderzoeksvragen evolueren vanuit hun gezamenlijke experimenten.

IMPLICATIES

Met Schut als voorbeeld zagen de studenten dat ze hun leerlingen een impuls voor hun eigen artistieke onderzoek kunnen geven door hen ‘op te warmen’. Door hen te leren eigen fascinaties, perspectieven en werkprocessen met de groep te delen, duidelijke kaders en beperkingen aan te geven en – uiteraard – werk en werkprocessen van andere kunstenaars te bekijken. Ze leerden kortom hoe een docent als facilitator van artistiek onderzoek kan fungeren.

Ze vragen ook aandacht voor het idee dat een docent in zijn school een artistieke leeromgeving kan opzetten die een stuk losser is dan de gebruikelijk geldende tijdsindeling en regels. Dan gaat het er vervolgens om met de leerlingen een goed werkklimaat te creëren om de persoonlijke kaders en groepsgrenzen uit te kunnen breiden.

Neo Rauch, Gewitterfront, 2010, olieverf op doek, 150 x 100 cm. Collectie Museum de Fundatie, Zwolle en Herta/Wayne, Verworven met financiële ondersteuning door de BankGiro Loterij, de Vereniging Rembrandt (mede dankzij het Truus Fonds, het Mondriaan Fonds en VSBlonds). Neo Rauch, Aves, 2010, Kunst aan de Maat, Uwe Walter, Berlin.

Het is verder belangrijk dat de docent voor een ondersteunende rol kiest, zodat leerlingen hun onderzoeksvragen en werkprocessen kunnen ontwikkelen op grond van eigen wensen, behoeftes en interesses. De docent kan de leerlingen motiveren met korte oefeningen, verrassende interventies en

door vragen te stellen over hun ontdekkingen. Op die manier worden ze uitgedaagd de weg van standaardroutes en conventies te vermijden.

Kortom: 'Zorg ervoor dat leerlingen een onderzoeksvraag weten te formuleren over iets waar ze echt nieuwsgierig naar zijn. Daardoor

lijkt het nadien alsof het artistieke onderzoek vanzelf gaat.' ●

Diane Carp is kunsteducator en theatermaker. Ze werkt als co-teacher samen met kunstenaar Henk Schut in de module *Interdisciplinair Artistiek Samenwerken* van de master *Kunsteducatie (AHK)*.

&

MEER LEZEN?

- www.ahk.nl/lectoraten/educatie/publicaties/
- Over het werk van Henk Schut: www.henkschut.nl/

CULTUUR DEEL JE

Voor kunstdocenten en -educatoren zijn de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart misschien een ver-van-mijn-bed-show. Het heeft ogenschijnlijk weinig met hun werk te maken. Toch beslist de gemeentelijke politiek over het lokale cultuurbeleid. Stemmen, mee campagne te voeren en lobbyen bij raadsleden, wethouders en ambtenaren is daarom belangrijk.

Gemeenten hebben grote invloed op de toegankelijkheid, kwaliteit en bereikbaarheid van voorzieningen voor binnen- en buitenschoolse kunsteducatie. Zij hebben de beleidsregie in de kennismaking van leerlingen met cultuur, in nauw samenspel met scholen en cultuuraanbieders. Het gaat dan om de beschikbaarheid van het culturele aanbod voor scholen en de bemiddeling bij afspraken daarover tussen scholen en culturele instellingen. Gemeenten kunnen bovendien buitenschoolse cultuur-educatie (mede) bekostigen en dat een steeds grotere rol geven in het beleid voor jeugdzorg, opvoeding én onderwijs.

LOKALE POLITICI INFORMEREN

Als je gemeentelijk beleid voor cultuur en onderwijs wil beïnvloeden is het raadzaam om wethouders en ambtenaren met de portefeuilles cultuur en onderwijs goed te infor-

meren. Het is overigens wel zo dat uiteindelijk de gemeenteraad het hoogste besluitvormende orgaan is. Dus als een wethouder nieuw beleid wil maken of budgettaire ingrepen wil doen kan dat alleen met instemming van de gemeenteraad.

Een goed moment om lokale politieke partijen te voeden bij hun standpuntbepaling over cultuur is als zij hun verkiezingsprogramma's gaan opstellen. Dus voorafgaand aan de verkiezingen. Maar ook ná de verkiezingen, als coalitieakkoorden tussen partijen gesloten worden. De verkiezingen zelf zijn bovendien een uitgelezen moment om als belangenbehartiger voor cultuur je stem te laten horen: tijdens de verkiezingscampagnes in de media en op publieke bijeenkomsten en debatten. En natuurlijk ook op woensdag 21 maart in het stembokje. De verkiezingsprogramma's van de lokale partijen bevatten informatie over

het cultuurbeleid dat ze voorstaan en kijk (te zijner tijd) ook op de cultuurwijzer.

STEUN LOKALE CAMPAGNES

In steeds meer gemeenten voeren inwoners die betrokken zijn bij cultuureducatie en -participatie nu al campagne voor goed cultuurbeleid. Verder investeren ze in goede contacten met raadsleden, wethouders en ambtenaren, die ook op langere termijn van belang blijven.

Het LKCA (Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst) ondersteunt zulke lokale campaigners en lobbyisten met online informatie, een toolkit en een helpdesk. Zo kan iedereen goed voorbereid een gezamenlijke lokale cultuurcampagne en -lobby opzetten. Daar heeft de kunsteducatie baat bij!

Michiel de Wit is communicatieadviseur bij het LKCA.

& NIEUWSGIERIG GEWORDEN?

- Cultuur deel je. Goede voorzieningen voor het maken, beleven en delen van cultuur creëren gedeelde verhalen, verrijken de woonomgeving en ontwikkelen creatieve kracht. Deel deze boodschap op **Facebook, Twitter, Instagram** met **#cultuurdeelje**.
- Zie ook: **www.cultuurdeelje.nl**

ER IS GEEN ONTKOMEN AAN: JE STOPT BINNENKORT OF GAAT MET PENSIOEN. LEREN IS DELEN. DAAROM KIJKT KUNSTZONE MET DE AFZWAAIER TERUG OP ERVARINGEN EN VERANDERINGEN IN HET VELD.

REDACTIE EN SAMENSTELLING: **THEA VUIK**
FOTO: **OMROEP WEST**

DE AFZWAAIER

Aad de Been zou al met pensioen zijn. Maar hij begeleidt nog even het samenwerkingsproces, uitmondend in één Faculteit Muziekeducatie, van de opleidingen Docent Muziek van Codarts Rotterdam en het Koninklijk Conservatorium Den Haag – tot het nieuwe hoofd ingewerkt is.

De Been komt niet uit een uitgesproken muzikaal gezin. En net als zijn ouders dat hem destijds ook lieten doen, vindt hij het belangrijk dat je als kind je interesses mag volgen. De Been vond vroeger de *Taptoe Delft* 'het mooiste dat er is'. Hij is uiteindelijk fluitist geworden.

'Je probeert uit iemand te halen wat er in zit binnen de context van de breed georiënteerde musicus in spe. Studenten komen het conservatorium binnen met een sterk op het ambacht gerichte perceptie. Daar zijn we in Den Haag natuurlijk ook goed in, maar we vinden dat elke student op zijn minst ook feeling met educatie moet hebben. Je kunt er als kunstenaar niet van uitgaan dat het publiek naar jou komt luisteren omdat je heel goed Rachmaninov speelt. Je zult je als musicus moeten verhouden tot een nieuw publiek. Overdrachtsvaardigheden horen daarbij en ook ondernemerschap: reflectie op

hoe je in je vak staat, leren te communiceren met publiek en leren hoe flexibel te zijn.'

'Je wordt ook vaak benaderd om als docent op het conservatorium les te geven als je fantastisch kunt spelen, veel concerten geeft en veel cd-opnames maakt. Het gaat dan om beroemde musici die meestal geen educatieve achtergrond hebben. Dan kan het zijn dat wat zo'n docent de studenten wil leren niet zo goed overkomt. Daarom is er bij ons onlangs een deskundigheidsbevorderingstraject opgezet. Een intervisiemodel waar men, begeleid door deskundigen, leert van elkaars ervaringen.'

Hij is er nog niet uit hoe je binnen een vermenging van disciplines ontdekt waar een leerling goed in is, zoals kunstzinnige oriëntatie in de basisschool en CKV in de tweede fase. Als dit muziek is, hoe houd je het vak dan overeind. In welke mate en op welke wijze zijn de kunstvakken zo verwant, dat je ze als één pakket in het lesprogramma opneemt? 'De meningen variëren hierover. Ik neig er naar om op een zeker moment te gaan differentiëren. De muziekdocent is in eerste instantie immers musicus en gebruikt zijn vak als voeding voor het docentschap.'

CV AAD DE BEEN

AAD DE BEEN IS FLUITIST EN HOOFD MUZIEKEDUCATIE AAN HET KONINKLIJK CONSERVATORIUM DEN HAAG. HIJ PRESENTEERT AL 25 JAAR HET RADIOPROGRAMMA *KLASSIEK OP WEST* BIJ OMROEP WEST EN IS BESTUURSLID BIJ DE VLS. DAARNAAST BEKLEEDT HIJ ANDERE BESTUURLIJKE FUNCTIES, WAARONDER HET LIDMAATSCHAP VAN DE RAAD VAN TOEZICHT VAN HET HAAGSE KOORENHUIS.

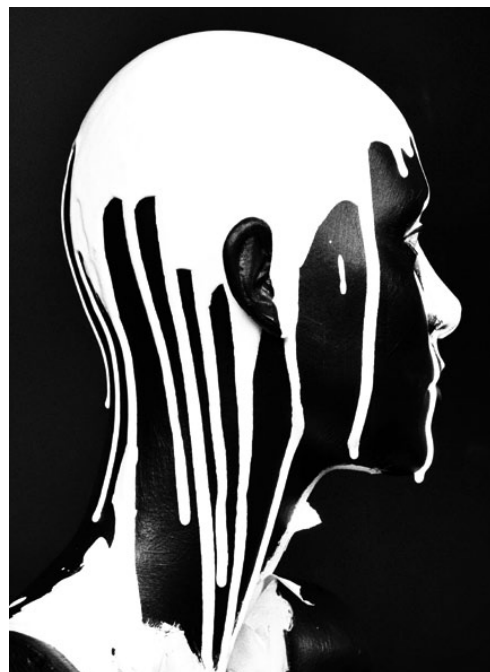
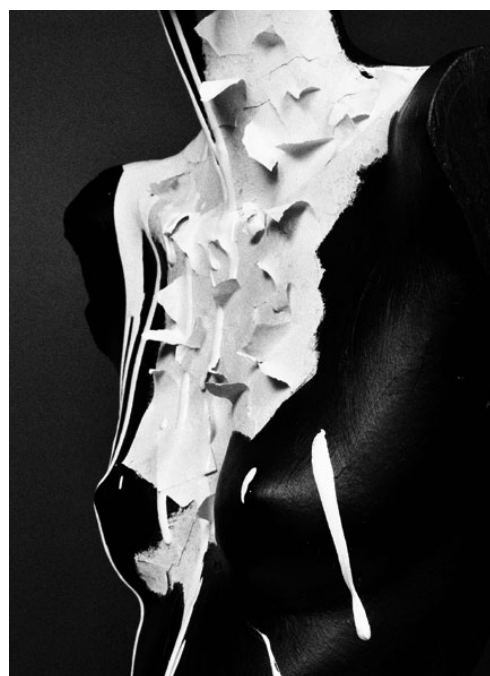
BEELD: CAROLIEN DE VALK &
YANNI TAMANZAYI

SKIN COLORS

Carolien de Valk en Yanni

Tamanzayi: 'The story behind this picture tells the frustration and braveness people of other skin color have to face everyday in order to participate in the current society. The constant feeling of having to fit in without the ability to really do is a hard job. You can always change your inside, but never your outside. The 'transition' is a painful way to show how people of other skin colors slowly feel isolated.'

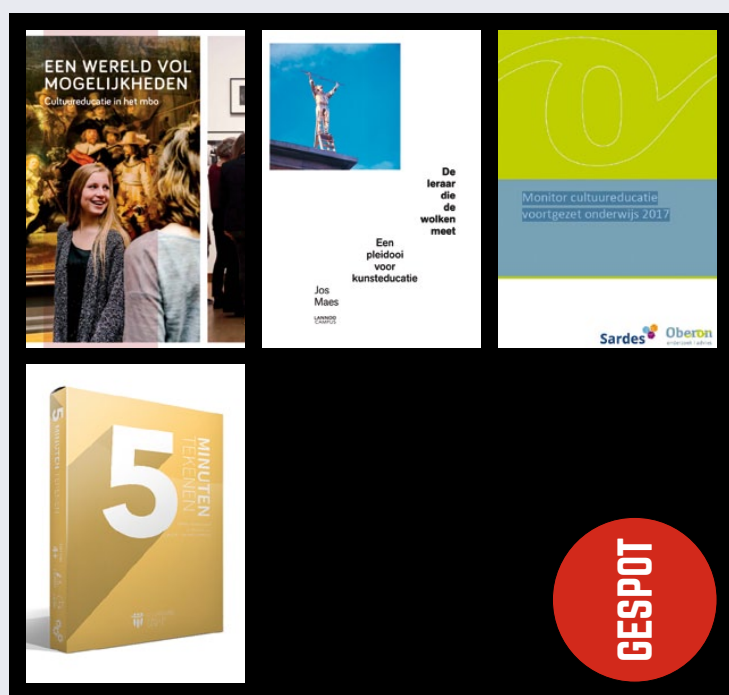

BOESIGNALMENTEN

GESPOT

KUNSTZONE SPOT DE ALLERNIEUWSTE
PUBLICATIES DIE ER TOE DOEN.
LEES EN WORD WIJZER.

LITERATUUR HEIDI HEINONEN EN PETRA FABER

CULTUUREDUCATIE
IN HET MBO

Het LKCA en CJP brachten de vele mogelijkheden voor cultuureducatie in het mbo in beeld. Onder meer kansen voor cultuureducatie bij mbo-opleidingen en culturele instellingen en praktijkvoorbeelden komen aan bod.

Bovendien bevat de publicatie ook de resultaten van het onderzoek naar cultuureducatie in het mbo en het gebruik van de MBO Card.

De uitgave is bestemd voor zowel professionals in het mbo als in de cultuursector en moet een inspiratiebron zijn voor het

ontwikkelen van cultuureducatief aanbod.

Een wereld vol mogelijkheden: Cultuureducatie in het mbo / L. van den Bulk, R. Kox, R. Schouwenaar, H. Smit, A. Vermeulen, M. de Vreede (LKCA), M. Kuijs en A. van der Vaart (CJP). – Utrecht: LKCA, 2017. – 87 pag.
Download en bestellen via de website van het LKCA.

PLEIDOOI VOOR
MEER KUNSTEDUCATIE
OP SCHOOLS

De leraar die de wolken meet
breekt een lans voor meer kunst

op school. Experts en docenten – elk vanuit hun verschillende achtergrond – beargumenteren waarom dat nodig is en hoe het gerealiseerd kan worden. In het eerste deel van het boek wordt vanuit diverse invalshoeken het belang en de waarde van kunsteducatie op school geschetst. Het tweede deel bevat concrete voorbeelden van de mogelijkheden van kunsteducatie in het onderwijs.

De leraar die de wolken meet: Een pleidooi voor kunsteducatie / J. Maes. – Tielt: Lannoo, 2017, 150 pag. – isbn 978-94-014-4441-5
Bestellen bij Uitgeverij Lannoo.

CULTUURONDERWIJS
VASTE PLEK
IN VOORTGEZET
ONDERWIJS

Hoe geven scholen voor voortgezet onderwijs vorm aan de kwaliteit van cultuuronderwijs? Dit wordt in beeld gebracht door middel van landelijk monitoronderzoek en de afgelopen tien jaar is daar regelmatig over gerapporteerd. Deze monitor – met de uitkomsten van de meting in het voortgezet onderwijs in 2017 – maakt duidelijk dat cultuuronderwijs een vaste plek heeft gekregen in het voortgezet onderwijs. De scholen zijn positief over de samenwerking met culturele instellingen en over wat hun cultuuronderwijs tweeebrent bij de leerlingen.

Wat kan beter?

De scholen willen de komende jaren inzetten op versterking van doorgaande lijnen, op vakkenintegratie en willen bovendien hun samenwerking met culturele aanbieders verder uitbouwen.

Monitor cultuureducatie voortgezet onderwijs 2017 / M. Kieft, M. van der Grinten, G. Damstra, F. de Wijs, J. Kruiter, K. Hoogeveen, A. Hoogenboom. – Utrecht: Sardes/Oberon, 2017. – 91 pag.
De publicatie is te downloaden via de website van het LKCA of van de Rijksoverheid.

INTERACTIEVE
WERKVORMEN TEKENEN

Hoe kun je als leerkracht mogelijkheden aanreiken om de waarneming en de verbeelding van leerlingen te stimuleren? Onderwijs Maak je Samen (OMJS) is het nieuwste deel van de serie '5 minuten...' en laat zien hoe je met verschillende tekenmaterialen en interactieve werkvormen spelenderwijs de creativiteit van leerlingen kunt stimuleren. De opdrachten zijn te combineren met vakken als taal of wereldoriëntatie.

Korte activiteiten

De serie biedt leraren en activiteitenbegeleiders ideeën voor korte activiteiten in spelvorm aan de hand van een specifiek thema. De opdrachtkaarten bevatten suggesties voor de groepen 1 t/m 8. Het hele pakket bestaat uit een doosje met veertig kaarten, een algemene handleiding en een handleiding voor 5 minuten tekenen.

5 minuten tekenen... / E. van Hemert. – OMJS, Onderwijs Maak Je Samen. – 2017. Bestellen via webshop van Onderwijs Maak Je Samen.

De vermelde publicaties zijn opgenomen in de informatiebank cultuureducatie en cultuurparticipatie van het LKCA met vakliteratuur & onderzoek over beleid en praktijk op het gebied van cultuureducatie en actieve cultuurparticipatie/amateurkunst.
Meer informatie: www.lkca.nl, e-mail: info@lkca.nl, (030)7115100

TONEEL DANS EXPOSITIES LITERATUUR

RECENSIES

WELKE BOEKEN EN VOORSTELLINGEN MAG JE DEZE MAAND NIET MISSEN VOLGENS KUNSTZONE? LEG JE BOEKENLEGGERS EN TONEELKIJKERS ALVAST KLAAR.

LITERATUUR

AUTEUR: HENK LANGENHUIJSEN

ONDER MIJN MATRAS DE ERWT

Ted van Lieshout (Eindhoven, 1955) is schrijver, dichter en beeldend kunstenaar. Hij schrijft voor volwassenen en kinderen, publiceert poëzie, romans en essays. Van Lieshout maakt kunst op een persoonlijke manier toegankelijk voor kinderen in boeken als *Stil leven* en de trilogie *Papieren Museum*. Zijn gedichtenbundels zijn dikwijls kunstwerken op zich, zoals *Jij bent mijn mooiste landschap*.

Het afgelopen jaar bracht hij naast de veelbesproken roman *Schuldig* ook de dichtbundel *Onder mijn matras de erwt* uit. Deze bundel bevat naast de gedichten ook beelden: foto's van poppenkoppen die hij de afgelopen decennia zelf maakte. In zijn nawoord zegt Van Lieshout: 'Er zijn mensen die de poppenportretten in dit boek een beetje eng vinden. Dat komt

misschien doordat we gewend zijn aan poppen die er mooi en schattig uitzien.' Sommige gedichten gaan over die gemankeeerde poppen, maar het merendeel gaat over een opgroeiend meisje in een wereld met volwassenen die ruzie maken, van elkaar scheiden en dood gaan.

Van Lieshout trekt je in een wereld die niet altijd lollig is of begrepen wordt, maar die tintelt van plezier in taal en beeld. Ze vullen elkaar aan, maken het ingewikkelde leven een beetje overzichtelijk en hanteerbaar, geven angst en verdriet een naam en kunnen tegelijkertijd nuchter en geestig zijn. Het meisje gedraagt zich soms als een overgevoelige prinses die zich verplaatst in levenloze voorwerpen. Dat verhuult niet dat haar kwetsbaarheid symbool staat voor hoe veel jonge mensen zich in deze wereld staande houden. Een rijke bundel die jongeren meegeeft dat woorden iets kunnen verbeelden en beelden verhalen

kunnen vertellen. Poppen kunnen troosten, gedichten ook.

Ted van Lieshout / *Onder mijn matras de erwt* / Uitgeverij Leopold / 96 pagina's / ISBN 978-90-258-6498-9 / Prijs € 15,99
<http://tedvanlieshout.nu>

DE LERAAR DIE DE WOLKEN MEET

***De leraar die de wolken meet* oogt wat saai met slechts die ene kleurenfoto. Je ziet een bronzen beeld van Jan Fabre op een Gents dak. Het beeld van een man die de wolken meet en dat symbool staat voor iedere kunstenaar.**

Het eenvoudig vormgegeven boek doet me denken aan de keren dat ik in Vlaanderen een kunsteducatief project bezocht. Geen mooie theaterzalen, niet veel geld, maar wel optimale beleving en betrokkenheid.

De ondertitel Een pleidooi voor kunsteducatie wekte bij mij aanvankelijk het vermoeden dat het boek op de golven van andere pleidooien meedeint, maar dat valt mee.

Het eerste deel van de publicatie, *Waarom kunst in de klas?* bevat bijdragen met visies op kunsteducatie. Het zijn interessante bijdragen van personen die natuurlijk vinden wat anderen ook al eens gezegd hebben. Toch is het prettig om dat net weer even anders te lezen,

vanuit een eigen invalshoek en met eigen woorden. Koen van Baelen schrijft bijvoorbeeld dat kunstonderwijs een oefening in vrijheid is en Rik Tofs noteert: 'Een meer gebalanceerd onderwijs leidt tot afgestudeerden met creativiteit, niet tot tamme jaknikkers met oogkleppen'. Brigitte Dekeyser vindt de taal van de kunsten een moeilijke taal die zich pas na volgehouden inspanningen en nooit helemaal laat ontsluiten. 'Kunst is een steeds weer wijkend lief. Kunst is verlangen.'

De praktijkvoorbeelden in *Kunst in de klas*, het tweede deel, maken de visies vervolgens tastbaar. Muziekonderwijs neemt een belangrijke plaats in, theater komt minder aan bod. Maes streeft echter niet naar volledigheid. Het boek is vooral een reactie op het rapport *Art for Art's Sake?* Overview, OECD Publishing (2013) waarin onder andere de zorg wordt uitgesproken dat het kunstonderwijs (nog meer) naar de marge verdwijnt terwijl het zo belangrijk voor kwaliteitsvol onderwijs is.

Jos Maes / *De leraar die de wolken meet* / Uitgeverij Lannoo 2017/150 pagina's / ISBN 9789401444415 / prijs € 29,99
www.muzes.be

AUTEUR: HENK LANGENHUIJSEN

TO DO

ACTIEF MET CKV

VERMELDE ACTIVITEITEN VORMEN EEN SELECTIE VAN DE CULTUUR- EN KUNSTSITE CKPLUS.NL, SAMENGESTELD DOOR WIL EN HANS WEIKAMP. CKPLUS BIEDT OVERZICHTEN VAN EDUCATIEVE ACTIVITEITEN, EXPOSITIES EN NASLAGSITES VAN DE CULTURELE EN KUNSTINSTELLINGEN. WWW.CKPLUS.NL, E-MAIL WEBMASTERS@CKPLUS.NL

Foto: Ben van Duin

1:

I CALL MY BROTHERS

is een coproductie van de Toneelmakerij en Danstheater AYA. Regisseur Liesbeth Coltof en choreograaf Wies Bloemen tekenen voor een rauwe, zinderende voorstelling over angst, vooroordelen en terrorisme. Een bom is geëxplodeerd, de stad is verlamd van angst. Amor dwaalt door de straten en doet zijn best niet op te vallen. *I call my brothers* is gebaseerd op de gelijknamige roman van de Zweeds-Tunesische

schrijver Jonas Hassen Khemiri. Het publiek kruipt in het hoofd van de jonge man Amor en volgt hem 24 uur van zijn bestaan. De telefoon waarmee hij zijn brothers belt is zijn enige draad met het leven. Dwalend door de stad op het felle ritme van de dans wordt hij door zijn eigen schaduw op de hielen gezeten. Langzaam vervaagt de grens tussen realiteit en fantasie, tussen dader en slachtoffer, tussen speler en danser. Er is een workshop en lesmateriaal ontwikkeld én het is mogelijk deel te nemen aan het verdiepende programma *Young Brother*. Met de hele klas maken we in een workshop een choreografie.

Angst, verdacht zijn, vluchten en rennen door de stad zijn uitgangspunten. Daarnaast werken de leerlingen aan eigen monologen in de vorm van een telefoongesprek. Met de (gratis) lesbrief kunt u zelf met de leerlingen aan de slag.

Informatie en boekingen: Mirjam Nebbeling: 020 6929602 of mirjam@frontaal.com. Maart t/m mei 2018, duur 80 minuten, vo vanaf klas 2 www.toneelmakerij.nl/nl/voorstellingen/i-call-my-brothers/

2:

TIJDLIJN VAN DE FILMGESCHIEDENIS 1895-2016

Een mooie tijdlijn van de filmgeschiedenis, door EYE ontwikkeld voor de website van *MovieZone*. Er worden films besproken, er zijn trailers te zien. De tijdlijn loopt van *L'Arrivée d'un train en gare de La Ciotat* uit 1895 tot 2016. Wat film vroeger was, is Virtual Reality (VR) nu: een technische uitvinding die een nieuwe manier van kijken mogelijk maakt. In het Parijs van 1895 bleek een simpel shot van een naderende trein in de ogen van de allereerste bioscoopbezoekers zó echt dat men naar de uitgang holde.

Die reactie kunnen we ons nu niet voorstellen, totdat we een VR bril opzetten. Want de kijkervaring kan dan net zo overrompend zijn en we neigen automatisch weg te duiken voor iets dat net zo min echt is. VR bestaat al geruime tijd. In het werk van sciencefictionschrijvers, zoals in David Cronenbergs horrorfilm *Videodrome* (1983) en sinds de jaren zeventig ook in het echt. Alleen waren computers toen nog zo duur, lomp en groot dat VR alleen op grote universiteiten werd toegepast en voor militaire doeleinden. In 2016 veranderde dat. Van spotgoedkope kartonnen zelfvouwbrilletjes tot echte VR systemen zoals de *Occulus Rift*, de *HTC Vive* en *PlayStation VR*.

<https://moviezone.nl/weten/films-1895-2015> EvaLaurillard@eyefilm.nl

3:

ARCAM EDUCATIE

Architectuur en stedenbouw vertellen het verhaal van de stad door de eeuwen heen. Architectuurcentrum Amsterdam biedt diverse lesprogramma's aan.

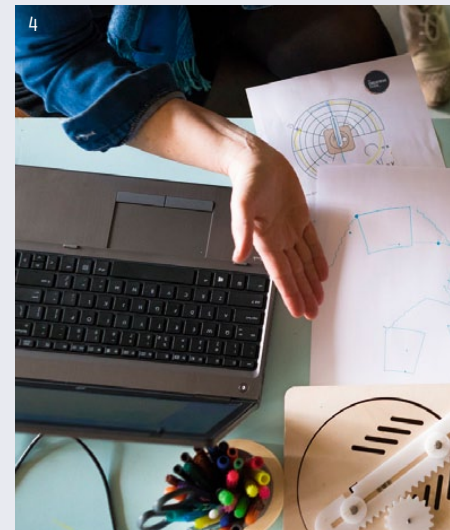
Goed Gevormd: Hoe komt een architect of vormgever op zijn ideeën? Hoe ontstaat een vorm? Wat zijn de overeenkomsten tussen een koffiekant, een stoel en een gebouw?. Al wandelend en schetsend vanaf Architectuurcentrum Amsterdam, langs NEMO, naar de Openbare Bibliotheek Amsterdam (OBA) analyseren leerlingen het ontwerp van gebouwen en objecten. De rondleiding wordt afgesloten met een verrassende workshop in de OBA.

Amsterdam aan je voeten:

Waar komt de naam Amsterdam vandaan? Kun je aan gebouwen hun geschiedenis aflezen? Leerlingen krijgen een korte inleiding bij het Arcam Panorama, een visuele tijdbalk van de meest belangrijke momenten in de Amsterdamse architectuurgeschiedenis. Onder leiding van ARCAM docenten en met een kaart met (lucht) foto's lopen ze vervolgens langs pakhuizen, zien ze de Burcht van Berlage of bekijken ze de oude reliëfs op De Waag. Onderweg schetsen ze, of schrijven korte stukjes bij wat ze zien.

Begeleiding: Alle projecten worden begeleid door vakkundige rondleiders/workshopleiders

Foto: Max Kneefel

en zijn interactief.

Vragen en/of opmerkingen:
educatie@arcam.nl of 020
 620 48 78 Amsterdam ARCAM
 Architectuurcentrum Amsterdam
www.arcam.nl/category/educatie

4:

DE CREATIEVE CODE

MUPlay&Learn testte het afgelopen jaar *De Creatieve Code*, in samenwerking met scholen, docenten, kunstenaars, instellingen en cultuurmarktplaatsen. Het is een leerlijn creatief programmeren voor leerlingen van 10-15 jaar, die leerlingen én docenten bewust maakt van de code waaruit onze digitale wereld is opgebouwd. Samen met kunstenaars ontdekken ze programmeertalen en passen die toe. Leerlingen

leren de basisbeginselen van het programmeren en ervaren dat je door te coderen zelf iets met je computer kunt maken. Het lesmateriaal is deels digitaal en deels fysiek, zodat het programmeren letterlijk tastbaar gemaakt wordt. Docenten die aan de slag gaan met de leerlijn krijgen eerst zelf een training, die bestaat uit twee bijeenkomsten. Bij deelname aan zo'n training ontvangt de docent het bijbehorende lespakket gratis. *De Creatieve Code* heeft vier levels. Het lespakket bestaat onder andere uit lesopdrachten, lesbeschrijvingen, handleidingen voor de docent en lesbrieven voor de leerling. Elk level kan worden afgesloten met een kunstenaarsworkshop. Er is een introductievideo: **vimeo.com/187653244**. Info: **educatie@mu.nl** (Juliëtte Verberk) of Kimberley van Uden, hoofd educatie (**kim@mu.nl**). **www.decreatievecode.nl**

5:

KUNST UIT HET VUISTJE

Een methode voor alle domeinen van het nieuwe CKV. De volledig digitale methode is flexibel, altijd actueel en gevarieerd. Dankzij slimme technologie krijg je als docent tijdens je les live inzicht in de kunstbeleving van je leerlingen. *User stories* is een 'bewegende'

methode, die continu wordt vernieuwd. Docenten kiezen zelf welke lessen ze 'aan' of 'uit' willen zetten. De antwoorden die leerlingen geven zijn tijdens klassikale lessen direct zichtbaar voor de docent, die zo het klassengesprek kan stimuleren. Bovendien zijn er los ontwikkelde lespakketten verkrijgbaar. De allermooiste kunstbeleving is de live kunstbeleving. Daarom zijn er speciale digitale kijkwijzers die de kijker op locatie begeleiden. Dat maakt het mogelijk individueel gebruik te maken van deze virtuele gids. Als de kijkwijzer een CKV-opdracht

Scholen worden door Mocca financieel ondersteund (€2.500,- tot €3.500,-) om cultuureducatie een impuls te geven en doorgaande leerlijnen te ontwikkelen. Het is mogelijk een samenwerking aan te gaan met De Toneelmakerij, die dan een lessenserie van vijftientig lessen verzorgt. Dertien lessen worden door de dramadocent gegeven en twaalf door een leerkracht van de school. De dramadocent begeleidt de leerkracht dan bij de theaterlessen. Het eerste deel van het traject bestaat uit acht basisworkshops. Door middel van eenvoudige

Foto: Bart Grietens

is wordt het verslag na afloop automatisch naar de docent gestuurd. Voor docenten wordt het bovendien erg makkelijk om de CKV-activiteiten van hun leerlingen bij te sturen en te beoordelen. Zodra een leerling zijn activiteit afrondt kan de docent online zien wat hij of zij ervaren heeft. Voor meer informatie: **indeklas@kuhv.nl** / 077-7703350 / **methode.kunstuit hetvuistje.nl**

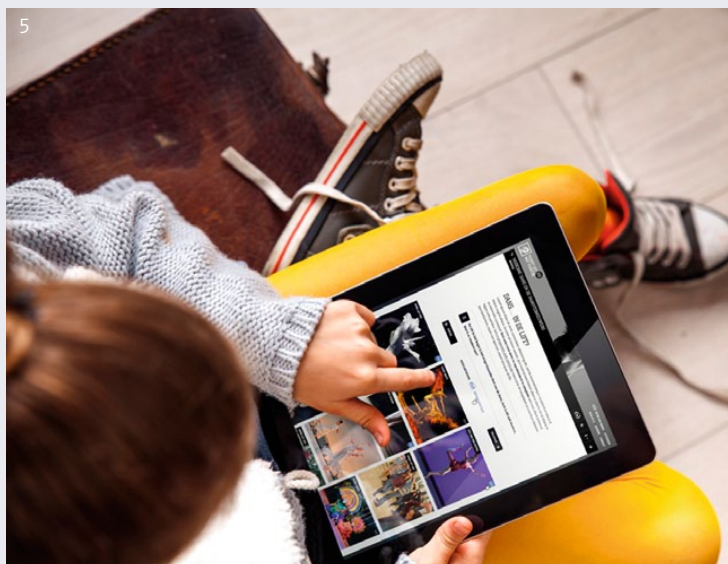
6:

LEERLIJNENLAB VAN MOCCA

In *LeerlijnenLabs* werken scholen, culturele instellingen en kunstenaars intensief samen.

opdrachten en korte spelscènes maken de leerlingen kennis met de drie W's (wie, wat, waar), het spelen van een rol, een handeling uitbeelden en de ruimte verbeelden. De competenties presenteren, samenwerken, creëren en reflecteren komen aan bod. Tijdens het tweede deel wordt een eigen versie gemaakt van een voorstelling van De Toneelmakerij. Alle leerlingen van de bovenbouw bezoeken de voorstelling van De Toneelmakerij en volgen een verdiepende workshop (vier lessen). In de laatste lescyclus worden, spelenderwijs scènes gemaakt en gerepeteerd voor de voorstelling.

Informatie: Noemi Mercks (**noemi@toneelmakerij.nl** of 020 522 60 72) **www.toneelmakerij.nl/scholen/leerlijnenlab/**

HELPDESK ARBEIDSVOORWAARDEN VOOR VLS- EN VONKC-LEDEN

De VONKC- en VLS-helppdesks voor belangenbehartiging en arbeidsvoorwaarden worden bemand door Remko Littooij. De spreekuren zijn geconcentreerd op een ochtend en een avond. Voor algemene en specifieke vragen kunt u op genoemde tijden bij de helpdesk terecht: Hoe zit het met mijn FPU?, Is mijn taakinfilling wel juist? Ik heb nog steeds geen benoemingsakte, wat nu? Enzovoort.

Handiger is om een e-mail te sturen met de uitleg van uw probleem. Zo kan de helpdesk een duidelijk antwoord formuleren dat u naar wens telefonisch of via e-mail terugontvangt.

Arbeitsvoorwaarden VLS/ VONKC

t.a.v. Remko Littooij
Kluppelshuizenweg 32
7608 RL Almelo
(06) 16500695

VONKC:
arbeitsvoorwaarden@vonkc.nl
VLS:
arbeitsvoorwaarden@vls-
cmhf.nl

VOLG ONS
www.fvov.nl
www.vls-cmhf.nl
twitter.com/VLScmhf
www.vonkc.nl

TELEFONISCHE BEREIKBAARHEID HELPDESK:

- maandagochtend van 9 tot 10 uur
- woensdagavond van 17 tot 19 uur

Als de helpdesk onbemand is of in gesprek, kunt u een bericht achterlaten. Dan wordt u zo spoedig mogelijk teruggebeld.

LIDSTAAT

DE VAKVERENIGINGEN BEHARTIGEN DE POSITIE VAN DE KUNSTVAKKEN EN HUN DOCENTEN. IN LIDSTAAT LEEST U OVER HUN REILEN EN ZEILEN EN WAT HEN ZOAL BEZIG HOUDT.

KLEINE ZUSJE?

REDACTIE EN SAMENSTELLING: VLS & VONKC

AUTEUR: SANNE WICHMAN

Vier vakverenigingen, vier kunst disciplines. De een wat groter, de ander wat kleiner. Zo'n twee jaar geleden werd de onderwijstak van de NBD0 als sectie dans ondergebracht bij VONKC. Benieuwd als ik was naar wie de overstap maakte en waarom, sprak ik met Pauline Verhallen.

Als kind zette Verhallen haar eerste danspasjes op de plaatselijke balletschool. Ze is nooit meer gestopt met dansen. Na anderhalf jaar pabo koos ze voor de dansacademie om uiteindelijk haar roeping te vinden: lesgeven in dans in het basisonderwijs. Na veel jaren onderwijs is ze nu cultuurcoach bij CultuurSchakel in Den Haag. Dans is het kleine zusje in de kunstvakvereniging-familie en daardoor minder zichtbaar.

'Bundel dus de krachten', is Verhallen devies en ze sloot zich dan ook onmiddellijk aan bij VONKC. 'Een organisatie met een lange traditie, een groot netwerk, structuur en middelen kan nu eenmaal krachtig handelen.'

Onlangs werkte Pauline aan de visietekst dans die onderdeel uitmaakt van de teksten die Maria Hermanussen in opdracht van VONKC schreef. De visietekst dient als bron voor het werk dat ontwikkelteams van curriculum nu het komende jaar gaan doen. Honderdvijfentwintig leraren, achttien schoolleiders en tachtig scholen leggen in 2018 de bouwstenen voor een nieuw curriculum in het funderend onderwijs. Met de opbrengst van dit ontwikkelproces zullen de kerndoelen en eindtermen worden geactualiseerd.

Er zijn ontwikkelteams voor Burgerschap, Digitale geletterdheid, Engels/moderne vreemde talen, Nederlands, Rekenen & Wiskunde, Bewegen & Sport, Kunst & Cultuur, Mens & Natuur en Mens & Maatschappij. Voorjaar 2019 leveren zij hun advies op. Wat dans betreft nemen Petra Beers, vakdocent basisonderwijs, en Anne Bos, docent voortgezet onderwijs en conector, plaats in het ontwikkelteam Kunst & Cultuur.

De vakverenigingen waren betrokken bij de selectie van ontwikkelteams en de klankbordgroep. Kunst docenten dragen zo inhoudelijk bij aan het toekomstig curriculum. Verhallen vindt het van belang dat de kunst disciplines een gelijkwaardige positie hebben in dit proces, iedere kunst discipline heeft immers zijn eigenheid. Ze hoopt dan ook dat er straks een stuk ligt met concrete handvatten voor een voelbare verandering in de klas, ruimte voor (lichamelijke) beweging, creatieve ontwikkeling en een transculturele blik.

'Ik gun het onderwijs tijd voor reflectie en de kans bij elkaar te kijken voor een kwalitatieve verandering (...) dat dans net zo stevig mag worden als de andere kunstvakken. Op naar de tweeduizend dansleden!'

Sanne Wichman geeft les aan de Fontys Academie voor Danseducatie, is educatiemedewerker bij De Dansers en initiatiefnemer/projectleider van EMIC projects.

Foto: Frank Auperlé & Het Wilde Oog

COLOFON

KUNSTZONE TIJDSCHRIFT VOOR KUNST EN CULTUUR IN
HET ONDERWIJS NUMMER 2, MAART 2018.
KUNSTZONE WORDT UITGEGEVEN DOOR STICHTING KUNSTZONE.

Judith Boessen
Hoofredactie

Claire Goossens
Eindredactie

Marjo van Hoorn
Eindredactie/Redactie
beleid & onderzoek

Thea Vuik
Redactie beeldend

Patrick van Berkel
Redactie beeldend

Floor Roos
Redactie beeldend

Esther Schaareman
Redactie beeldend

Roos Al
Redactie muziek

Michel Berendsen
Redactie muziek

Paul van der Heijden
Redactie muziek

Henk Langenhuijsen
Redactie podium

Laura Kool
Redactie podium

Debbie Klarenbeek
Redactie podium

Sterre Boessen
Redactie beeld en
social media

Lennie Steenbeek
Redactie beeld

HOOFDREDACTIE@KUNSTZONE.NL
EINDREDACTIE@KUNSTZONE.NL
REDACTIEBEELDEND@KUNSTZONE.NL
REDACTIEMUZIEK@KUNSTZONE.NL
REDACTIEPODIUM@KUNSTZONE.NL
REDACTIEBELEID@KUNSTZONE.NL
BEELD&ONLINEREDACTIE@KUNSTZONE.NL

KZ02//2018

Aan deze Kunstzone werken de volgende vakverenigingen mee

BDD

Beroepsvereniging Docenten
Theater en Drama /

www.docentendrama.nl

Opzegtermijn: ieder jaar voor
1 december.

VLLT

Sectie Nederlands van Vereniging
Leraren Levende Talen /

www.levendetalen.nl > TALEN >
I-Z > Nederlands

VLS

Vereniging Leraren

Schoolmuziek / www.vls-cmhf.nl

Opzegtermijn: ieder jaar voor
1 oktober.

VONKC

Vereniging Onderwijs Kunst &
Cultuur / www.vonkc.nl

Opzegtermijn: ieder jaar voor
1 november.

ABONNEMENT

Binnenland: € 49,75

Buitenland: € 99,75

Het abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december.

Opzegtermijn: ieder jaar voor
1 november.

ISSN

1570-7989

VERKOOP ADVERTENTIES

Ineke Kitslaar

Baarzenstraat 19 A

5262 GD Vught

(06) 10827616

secretariaat@kunstzone.nl

STICHTING KUNSTZONE

Ineke Kitslaar

Baarzenstraat 19 A

5262 GD Vught

(06) 10827616

secretariaat@kunstzone.nl

WWW.KUNSTZONE.NL & VOLG ONS

Facebook: www.facebook.com/kunstzone

YouTube: www.youtube.com/user/kunstzone

Instagram: www.instagram.com/kunstzone

HEEFT U EEN VRAAG OVER KUNSTZONE OF WILT U EEN WIJZIGING DOORGEVEN?

Stuur dan een mailtje naar
secretariaat@kunstzone.nl

Niets uit deze uitgave mag
worden vervaelvuldigd en/of
overgenomen zonder schriftelijke
toestemming van de uitgever.

MEDEWERKERS

Dominique van Egeraat

Aafje Gerritse

Mirjam van Tilburg

Wil en Hans Weikamp

Heidi Heinsonen

Petra Faber

Jeroen Rop

THEMACOORDINATIE

Marjo van Hoorn

COVER

Werk: Louise te Poele. Titel:

Flamingos with an Ostrich

egg. Foto: Louise te Poele,

alumna ArtEZ Fine Art

ART DIRECTION &

VORMGEVING

Marie José Kakebeeke

mjkakebeeke@gmail.com

DRUK

Veldhuis Media Raalte

www.veldhuismedia.nl

TENTOONSTELLING

NIEUWS OF NONSENS

#DE MEDIA MINDFUCK

INFORMEREN OF MANIPULEREN? JE LEERLINGEN MAKEN HUN EIGEN NIEUWSITEM EN KIEZEN EEN MEDIASTRATEGIE. BOEK NU DE WORKSHOP EN BEZOEK DE TENTOONSTELLING!

BEELDENGELUID.NL/NIEUWSOFNONSENS

PARTNERS:

BankGiroLoterij

SAMSUNG

BEELD EN GELUID